

ISSN:

NİĞDE ÖMER HALİSDEMİR ÜNİVERSİTESİ
KAŞGARLI MAHMUT UYGUR-ÇİN UYGULAMA VE ARAŞTIRMA MERKEZİ

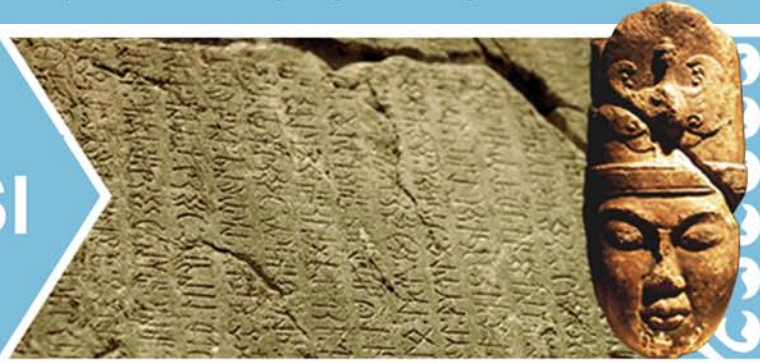
TÜDAD

ULUSLARARASI
TÜRK DÜNYASI ARAŞTIRMALARI
DERGİSİ

"Dilde, fikirde, işte birlik!" İsmail Gaspralı

Uluslararası Türk Dünyası Araştırmaları Sempozyumu Yayını

TÜRK DÜNYASI

JTWS

INTERNATIONAL JOURNAL OF
TURKISH WORLD STUDIES

"Unity in language, idea and action!" Ismail Gasprinskiy

Publication of International Research Symposium on the Turkish World

CİLT/VOLUME:

1

SAYI/NUMBER:

1

YIL/YEAR:

2018

NİĞDE ÖMER HALİSDEMİR UNIVERSITY
MAHMUT KASHGARI UYGHUR-CHINA APPLICATION AND RESEARCH CENTER

ISSN: _____

NİĞDE ÖMER HALİSDEMİR ÜNİVERSİTESİ
KAŞGARLI MAHMUT UYGUR-ÇİN UYGULAMA VE ARAŞTIRMA MERKEZİ

TÜDAD

ULUSLARARASI
TÜRK DÜNYASI ARAŞTIRMALARI
DERGİSİ

"Dilde, fikirde, işte birlik!" İsmail Gaspiralı

Uluslararası Türk Dünyası Araştırmaları Sempozyumu Yayını

TÜRK DÜNYASI

JTWS

INTERNATIONAL JOURNAL OF
TURKISH WORLD STUDIES

"Unity in language, idea and action!" İsmail Gasprinskiy

Publication of International Research Symposium on the Turkish World

CİLT/VOLUME:

1

SAYI/NUMBER:

1

YIL/YEAR:

2018

NİĞDE ÖMER HALİSDEMİR UNIVERSITY
MAHMUT KASHGARI UYGHUR-CHINA APPLICATION AND RESEARCH CENTER

ULUSLARASI TÜRK DÜNYASI ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

Cilt: 1- Sayı: 1- Temmuz 2018

Sahibi

Kaşgarlı Mahmut Uygur-Çin Uygulama ve Araştırma Merkezi adına

Rektör Prof. Dr. Muhsin KAR

Editör Kurulu

Prof. Dr. Hikmet Koraş
Prof. Dr. Fatih Yücel
Doç. Dr. Nevzat Topal
Dr. Öğr. Üyesi Bayram Polat
Dr. Öğr. Üyesi Çiğdem Şahin

Teknik Editör Kurulu

Dr. Adem Yeloğlu
Dr. Seda Selim
Turgay Düğen
Perizat Yertayeva
Özlem Güngör

Bilim ve Danışma Kurulu

Prof. Dr. Abdürreşit Celil Karluk (Ankara Yıldırım Beyazıt Üni.)
Prof. Dr. Adalet Tahirzade (Bakü Avrasya Üni.)
Prof. Dr. Ahmet Buran (Fırat Üni.)
Prof. Dr. Ahmet Taşağıl (Mimar Sinan Üni.)
Prof. Dr. Aliya Masalimova (El Farabi Kazak Milli Üni.)
Prof. Dr. Ayabek Bayniyazov (Ardahan Üni.)
Prof. Dr. Baltabay Abdigaziuli (Abay Kazak Milli Pedagoji Üni.)
Prof. Dr. Bekir Çınar (Niğde Ömer Halisdemir Üni.)
Prof. Dr. Bibigül İlyasovna (Kazak Kızlar Pedagoji Üni.)
Prof. Dr. Birol Akgün (Ankara Yıldırım Beyazıt Üni.)
Prof. Dr. Chong-Jin Oh (Hankuk Üni.)
Prof. Dr. Elena Oganova (Moskova Devlet Üni.)
Prof. Dr. Elman Nesirov (Bakü Devlet Üni.)
Prof. Dr. Ercan Alkaya (Fırat Üni.)
Prof. Dr. Faruk Çolak (Niğde Ömer Halisdemir Üni.)
Prof. Dr. Fatma Açık (Gazi Üni.)
Prof. Dr. Feyzan Vural (Niğde Ömer Halisdemir Üni.)
Prof. Dr. Gaffar Mehdiyev Çakmaklı (Erciyes Üni.)
Prof. Dr. Gülbanu Kosımova (Abay Kazak Milli Pedagoji Üni.)
Prof. Dr. Gülbanu Kosımova (Abay Milli Pedagoji Üni.)
Prof. Dr. Gülzar İbrahimova (Bakü Avrasya Üni.)
Prof. Dr. Gürer Gülsevin (Ege Üni.)
Prof. Dr. Halit Çal (Gazi Üni.)
Prof. Dr. Haluk Alkan (İstanbul Üni.)

ULUSLARASI TÜRK DÜNYASI ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

Cilt: 1- Sayı: 1- Temmuz 2018

- Prof. Dr. Hatice İçel (Niğde Ömer Halisdemir Üni.)
Prof. Dr. Hayati Beşirli (Kırgızistan Türkiye Manas Üni.)
Prof. Dr. İbrahim Maraş (Ankara Üni.)
Prof. Dr. İlyas Gökhan (Niğde Ömer Halisdemir Üni.)
Prof. Dr. İrfan Morina (Pristine Üni.)
Prof. Dr. İryna M. Dryga (A. Kırımski Şarkiyat Araştırma Enstitüsü, UMİA)
Prof. Dr. İsmail Doğan (Muğla Sıtkı Koçman Üni.)
Prof. Dr. Jarkınbike Süleyменова (Kazak Devlet Kızlar Pedagoji Üni.)
Prof. Dr. Kalamkas Kalıbaeva (Kazak Devlet Kızlar Pedagoji Üni.)
Prof. Dr. Karjovbay Sathojaulı (L. V. Gumilev Avrasya Milli Üni.)
Prof. Dr. Kemal Özcan (Necmettin Erbakan Üni.)
Prof. Dr. Kerim Türkmen (Erciyes Üni.)
Prof. Dr. Kutluk Kağan Sümer (İstanbul Üni.)
Prof. Dr. M. Bülent Uludağ (İzmir Kâtip Çelebi Üni.)
Prof. Dr. Mambet Koygeldiyev (Abay Milli Pedagoji Üni.)
Prof. Dr. Mayil Asgerov (Azerbaycan Milli İlimler Akademisi)
Prof. Dr. Mehmet Koygeldiyev (Abay Kazak Milli Pedagoji Üni.)
Prof. Dr. Mehmet Şahin (Polis Akademisi)
Prof. Dr. Mevlüt Gültekin (Niğde Ömer Halisdemir Üni.)
Prof. Dr. Muhabbet Qurbonova (Alişir Nevaıy Üni.)
Prof. Dr. Murat Çemrek (Necmettin Erbakan Üni.)
Prof. Dr. Mustafa Talas (Niğde Ömer Halisdemir Üni.)
Prof. Dr. Nadirhan Hasan (Karabük Üni.)
Prof. Dr. Nazım Hikmet Polat (Hacı Bektaş Veli Üni.)
Prof. Dr. Nergis Biray (Pamukkale Üni.)
Prof. Dr. Nevzat Şimşek (Dokuz Eylül Üni.)
Prof. Dr. Sami Kılıç (Fırat Üni.)
Prof. Dr. Selçuk Duman (Giresun Üni.)
Prof. Dr. Şenol Kantarcı (Akdeniz Üni.)
Prof. Dr. Şerif Ali Bozkaplan (Dokuz Eylül Üni.)
Prof. Dr. Talip Yıldırım (Uşak Üni.)
Prof. Dr. Tsendin Battulık (Moğolistan Devlet Üni.)
Prof. Dr. Turgut Tok (Pamukkale Üni.)
Prof. Dr. Yıldray Özbek (Akdeniz Üni.)
Prof. Dr. Zeki Gürel (Ege Üni.)
Prof. Dr. Ziya Avşar (Niğde Ömer Halisdemir Üni.)
Doç. Dr. Adem Öger (Nevşehir Hacıbektaş Üni.)
Doç. Dr. Akartürk Karahan (Ankara Yıldırım Beyazıt Üni.)
Doç. DR. Altınay Timbolova (Kazak Devlet Kızlar Pedagoji Üni.)
Doç. Dr. Asiman Guliyev (Azerbaycan Devlet İktisat Üni.)
Doç. Dr. Atila Döl (Niğde Ömer Halisdemir Üni.)
Doç. Dr. Bülent Kara (Niğde Ömer Halisdemir Üni.)
Doç. Dr. Efkan Uzun (Niğde Ömer Halisdemir Üni.)
Doç. Dr. Elvan Yalçinkaya (Niğde Ömer Halisdemir Üni.)
Doç. Dr. Enver Kapağan (Karabük Üni.)
Doç. Dr. Gulmira Abdrasilova (Kazak Devlet Kızlar Pedagoji Üni.)
Doç. Dr. İbrahim Kaplan (Çukurova Üni.)
Doç. Dr. İdris Nebi Uysal (Karamanoğlu Mehmetbey Üni.)

ULUSLARASI TÜRK DÜNYASI ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

Cilt: 1- Sayı: 1- Temmuz 2018

- Doç. Dr. Kuanyshbek Kenzhalin (L. Gumilev Avrasya Milli Üni.)
Doç. Dr. Liubovi Chimpoesch (Moldova İlimler Akademisi)
Doç. Dr. Mahmut Sarıkaya (Ahi Evran Üni.)
Doç. Dr. Marija Dhindjic (Sırbistan İlimler ve Sanat Akademisi)
Doç. Dr. Mehmet Ekiz (Niğde Ömer Halisdemir Üni.)
Doç. Dr. Mehmet Kaya (Niğde Ömer Halisdemir Üni.)
Doç. Dr. Murteza Hasanoğlu (Azerbaycan Cumhuriyeti Devlet İdarecilik Akademisi)
Doç. Dr. Onur Köksal (Niğde Ömer Halisdemir Üni.)
Doç. Dr. Recep Özkan (Niğde Ömer Halisdemir Üni.)
Doç. Dr. Rinat Usmanov (Başkurt devlet Üni.)
Doç. Dr. Sercan Demirgüneş (Niğde Ömer Halisdemir Üni.)
Doç. Dr. Serhat Erkmen (Jandarma ve Sahit Güvenlik Akademisi)
Doç. Dr. Serkan Ercan Bağçeci (Niğde Ömer Halisdemir Üni.)
Doç. Dr. Serkan İbiş (Niğde Ömer Halisdemir Üni.)
Doç. Dr. Serkan Taflıoğlu (Niğde Ömer Halisdemir Üni.)
Doç. Dr. Türkan Bayer Altın (Niğde Ömer Halisdemir Üni.)
Doç. Dr. Vakur Sümer (Hoca Ahmet Yesevi Türk-Kazak Üni.)
Doç. Dr. Yalçın Sarıkaya (Giresun Üni.)
Doç. Dr. Yktiyar Paltöre (El Farabi Milli Üni.)
Doç. Dr. Zubaida Shadkam (El Farabi Milli Üni.)
Doç. Jemila Otarbekova (Kazak Devlet Kızlar Pedagoji Üni.)
Dr. Öğr. Üyesi Ahmet Büyükakkaş (Niğde Ömer Halisdemir Üni.)
Dr. Öğr. Üyesi Atilla Jorma (Ardahan Üni.)
Dr. Öğr. Üyesi Bağdagül Musa (Ürdün Üni.)
Dr. Öğr. Üyesi Elsev Brina Lopar (Ukshin Hoti Prizren Üni.)
Dr. Öğr. Üyesi Emin Salihi (Niğde Ömer Halisdemir Üni.)
Dr. Öğr. Üyesi Fatma Ertürk (Niğde Ömer Halisdemir Üni.)
Dr. Öğr. Üyesi Galiullin Radik (Naberezhnye Chelny Devlet Pedagoji Üni.)
Dr. Öğr. Üyesi Hakan Yalap (Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üni.)
Dr. Öğr. Üyesi Haktan Birsal (İzmir Kâtip çelebi Üni.)
Dr. Öğr. Üyesi Hünkar Güler (Niğde Ömer Halisdemir Üni.)
Dr. Öğr. Üyesi Lokman Zor (Niğde Ömer Halisdemir Üni.)
Dr. Öğr. Üyesi Neşe Harbalioğlu (Nevşehir Hacıbektaş Üni.)
Dr. Öğr. Üyesi Nuran Malta-Muhaxheri (Priştine Üni.)
Dr. Öğr. Üyesi Ramis Karabulut (Niğde Ömer Halisdemir Üni.)
Dr. Öğr. Üyesi Reyila Kaşgarlı (İstanbul Üni.)
Dr. Öğr. Üyesi Suk Kyeong Kang (Niğde Ömer Halisdemir Üni.)
Dr. Öğr. Üyesi Yakup Ömeroğlu (Gazi Üniversitesi)
Dr. Ablet Semet (Göttingen Georg-August Üni.)
Dr. Sayavuş Qasimov (Bakü Avrasya Üni.)
Dr. Seyfeddin Altaylı (Bakü Avrasya Üniversitesi)

Haberleşme Adresi

Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi 3. Kat.

Merkez Kampüsü 51246 Niğde

Tel: +903882252150

Faks: +903882252150

RAUF PARFI SHE'RIYATIDA SHAMOL OBRAZI¹

Behzod FAZLIDDIN*

АННОТАЦИ

Рауф Парфи шеърляри умултурк адабиетида ҳам алоҳида ўринга эга бўлиб, шоир ижодида ўзбек ва жаҳон адабиети анъаналари ўзига хос синтез қилинган. Шоир шеърляри инсоннинг мураккаб табиати, беқарор ўзлигидан баҳс этади.

Рауф Парфи шеърлярида Сўз, Шамол, Ёмғир, Япроқ, Хазон, Кеча, Кундуз, Ой, Тоғ сўз-образлари кўп учрайди. Шоир ижоди такомиллашгани сари ушбу сўз-образларнинг салмоғи орта борди, мукамал образ тусини олди. Хусусан, Шамол образи Рауф Парфи ижодида алоҳида аҳамиятга эга: бу образ зиммасига муҳим маъно-мазмун, бадиий юк ортилган. Шоирнинг “Шамолга осилиб яшадим...”, “Шамоллар” номли шеърлярида Шамол образи ўзига хос поэтикаштирилади.

Рауф Парфи шеърлярида шамол нажоткор кучга айланади. Бунда ажиб контрастни кўришимиз мумкин. Шоир шеърлярида Шамол образи бир вақтнинг ўзида ҳам нажот, ҳам ҳалокат келтирувчи куч сифатида талқин этилади. Ушбу образга матндаги бадиий функциясига қараб бир қанча сифатлаш-эпитетлар ёндош қўйилади: *сарин* шамол, *ёвуз* шамол, *қора* шамоллар, *совуқ* шамоллар, *ажал* шамол, *ўлик* шамол, кузнинг яйдоқ *сариқ* шамол, *вабо* шамол...

Шоир шеърлярида *шамол образи* кўпинча *ёмғир образи* билан бирга келади. Бунда мантиқий боғлиқлик бор, албатта. Гўё табиатнинг азал ёнма-ён икки ходисаси – шамол ва ёмғир инсон қалби, руҳиятидаги қондош, баъзан бир-бирига қарши туйғулар қиёфасида гавдаланади. Шоирнинг япон хоккуларига ҳам монанд учликларидида шамол образи кўп учрайди.

Метафорик тафаккур – Рауф Парфи шеърлярининг муҳим белгиси. Бу унинг ижодий индивидуаллигини таъминловчи асосий воситалардан. Шоир ижодининг ушбу ўзига хос белгисини Асқад Мухтор шундай эътироф этганди: “Рауф Парфи поэзияда мураккаб ва динамик метафоралар усулини танлади. Унда айрим образларгина эмас, балки бутун шеър метафора ҳаракатига қурилади, метафора поэтик тилга, образ мантиқига, шеърини тафаккур бойлигига айланади”. Мақолада биз таҳлил этишга уринган “Шамоллар” шеъри метафора-шеърга ёрқин мисолдир.

“Шамоллар” шеърини Абдулла Ориповнинг “Юртим шамол” шеъри билан қиёслаб ўрганиш асносида шу хулосага келдикки, Абдулла Орипов “шамол”и миллий колоритда бўлса, Рауф Парфи “Шамоллар”и умумбашарий моҳият касб этган.

Калит Сўзлар: Ўзбек шеърляри, Рауф Парфи, метафора, образ, шамол, лирик субъект, метафора-шеър, метафорик тафаккур, лирик характер.

THE IMAGE OF WIND IN RAUF PARFI'S POETRY

ABSTRACT

Rauf Parfi's poetry has a special place in general Turkic literature, and Uzbek and world literature traditions has been synthesized in his poetry. Poet's poems refer to the complex nature of man and his unstable self.

The images of Word, Wind, Rain, Leaf, Abscised Leaf, Night, Daylight, Moon, and Mountain are common in the poems of Rauf Parfi. As the poet's creativity improved, the impression of these word-images went up, and it became a perfect image. In particular, the image of the Wind plays a special role in the works of Rauf Parfi: the image has a significant meaning and artistic content. The image of Wind poeticized specifically in the Poet's Poems such as “Shamolga osilib yashadim...” (I Lived by Hanging to the Winds...) and “Shamollar” (Winds).

The wind becomes a savior in the poems of Rauf Parfi. Here we can see a striking contrast. In his poetry, the image of the Wind is interpreted as a salvation and destructive force at the same time. Depending on the artistic nature of the image in the text, a number of qualitative epithets put aside the image, for example *fresh* wind, *malign* wind, *black* winds, *cold* winds, *death* wind, *bare yellow* autumn wind, *choleraic* wind...

The image of wind often comes with the *image of rain* in the poems of the poet. There is a logical connection here. As if the two natural phenomenons of nature, like the wind and the rain, are embodied in the physiognomy of the

¹ Rauf Parfi. Saylanma. – T.: Akademyashr, 2013. – B. 370. (Manbasi ko'rsatilmagan keyingi she'rlar ham shu kitobdan olindi.)

* O'zbekiston Fanlar akademiyasi O'zbek tili, adabiyoti va folklori instituti tadqiqotchisi, behzod-fazliddin@bk.ru.

feelings, which are close to human heart, mood and sometimes these feelings are opposite to each other. The image of the wind has written often in the poet's three-line poems, which are very similar to Japanese haiku.

Metaphorical mentation is an important sign of Rauf Parfi's poetry. This is one of the main tools which support his creative personality. Asqad Mukhtor admits this peculiar manifestation of the poet's work: "Rauf Parfi chose complex and dynamic metaphors' method in poetry. Not only some images, but all poetry is built on the metaphorical movement, metaphor transforms into a poetic language, image's logic, and wealth of poetic thinking". The poem "Shamollar" (Winds) that we are trying to analyze in this article is a striking example of metaphorical poetry.

When comparing the poet's poem "Shamollar" (Winds) with Abdulla Aripov's poem "Yurtim shamoli" (Wind of my Land), we concluded that "wind" of Abdulla Aripov was in national color and Rauf Parfi's "Winds" became a universal subject.

Key Words: Uzbek poetry, Rauf Parfi, metaphor, image, wind, lyric subject, metaphor-poem, metaphorical mentation, lyric character.

Rauf Parfi she'rlarida So'z, Shamol, Yomg'ir, Yaproq, Xazon, Kecha, Kunduz, Oy, Tog'... so'z-obrazlari ko'p uchraydi. Shoir ijodi takomillashgani sari ushbu so'z-obrazlarning salmog'i orta bordi, bir paytlar shunchaki o'z ma'nosida qo'llanilgan so'zlar keyinchalik mukammal obraz tusini oldi. Shamol obrazi ham Rauf Parfi ijodida alohida ahamiyatga ega: bu obraz zimmasiga muhim ma'no-mazmun, badiiy yuk ortilgan. "*Shamolga osilib yashadim*", deydi shoir. Mantiq ko'chalariga qo'yilgan qizil chiroqlarga parvo qilmay, yo'lni kesib o'tayotgan yo'lovchi holatiga tushgandek bo'lamiz: axir qanday qilib shamolga osilib yashash mumkin? Xulosaga shoshilmaylik. Haqiqiy poeziyaning qudrati mana shunday o'ta nozik va qaltis ma'no tovlanishlarida namoyon bo'ladi.

Shamolga osilib yashadim,

Mingga kirdim, chiridi jismim,

So'ngaklarim oqardi qaqshab.

(Parfi, 2013: 370)

Biz "yulib" olgan "*Shamolga osilib yashadim*" esa tom ma'noda she'rdagi satrlar dominant.

Shamol – ramz, ramz esa har doim ko'p ma'noli. Shu ma'nolarni ochishga urinamiz. Avvalo, shamol – hayotning tezkor maromi. "*Mingga kirdim*" deya yozg'irayotgan lirik subyekt aslida u qadar ham ko'p yashagan, ammo ming yil yashagandek – shuncha vaqtga yetarli "chop-chop" ichra kun kechirgan. "Shamolga osilib yashash" majburlik va ixtiyoriy majburiyat asosida bo'lishi mumkin. She'rdagi Shamolni tavakkul timsoli deb qabul qilsak ham bo'ladi. Tavakkul – umumiyroq qilib aytganda, o'zini butunlay Allohning irodasiga topshirish, bor umidni Yaratganga bog'lash, Uning marhamatiga ishonish, Undan o'zgasidan najot kutmaslikdir. Shoir tavakkulga yo'g'irgan Shamol – u osilib yashagan Shamol yo ruhiyatini azoblardan butunlay forig' etadi, yo halokat sari olib ketadi. Demak, lirik qahramon – shoir Shamolni chora deb qabul qilayotir.

Rus shoirasi Marina Svetayevaning "*Mening Pushkinim*" essesinde shunday lavha bor. Jajji Musya (Marina)ga onasi Napoleon haqida shunday deydi: "*U osmonning odami. Hamisha osmonda osilib turadi*". "*Shu muloqotdan so'ng, – deb yozadi shoir, – osilib turgan narsaga ko'zim tushsa, uni Napoleon bilan bog'lardim. "Osilib turmoq" iborasining o'zida qandaydir bir qora qismat bor edi. O'z ixtiyoridan tashqarilik, erksizlik, mahkumlik yashardi. Napoleon nimaga, qanday tasavvurlarda osilgan? Shuhratgami, toj-u taxtgami, cheksiz hukmronlikkami?*

O'ylayversang, toliqib ketasan..." (Svetayeva, 2001: 140).

Shoiraning bu soʻzlarini biz tahlil etishga urinayotgan satrga bogʻlar ekanmiz, “shamolga osilib yashash” oʻz ixtiyoridan tashqarilik, erksizlik, mahkumlik bilan birga muvaqqatlik holatini ham ifodalaydi. Demak, shoir Shamol obraziga (aniqrogʻi, *Shamolda osilib yashash* iborasiga) polifonik maʼno yuklay olgan.

Baxtiyor Isabek buni “raufchasiga dunyoqarash” deb izohlaydi: “Shoir olamni Raufcha koʻradi, shuning uchun ham bizning tilimiz uchun yangi boʻlgan birikma, yangi tushunchalar yaratadi va bu birikma hamda u ifoda etgan maʼno yangi tomonlarga ega boʻladiki, shuning uchun ham uning bu xislatini tushunish, magʻzini chaqish ayrimlarga ogʻirlik qilgan”. Olim shu satrni tahlil qilarkan, davom etadi: “Osmon – muhit, muhit esa sokin va sukutda (mudroqda, gʻaflatda), uni shamol uygʻotadi. Ana shu uygʻotuvchi va qoʻzgʻatuvchi shamolga, harakatda erkin, ozod shamolga osilgan shoir. Osilish ham ikki maʼnoli: shamolga osilib, dorga osilganday boʻgʻilish mumkin yoki oyogʻini osiltirib ozod shamol eltgan tomon ixtiyorsiz koʻchishdir bu. Har ikki holda ham muallif shamolga oʻzi osilmagan, u osilgan holda (majhul nisbat) mavjud”.

Shoirning shamolini oʻquvchi xoh olis-olis orzular deb tushunsin, xoh ulkan dardlar toʻzonidan iborat hayot deb qabul qilsin, xohlasi Erk deb bilsin – haqi ketmaydi. Bizningcha, shoirni koʻproq shamoldagi ozod ruh maftun etgan boʻlsa kerak. Ammo oʻta hur koʻringan shamolning-da ixtiyori oʻzida emas – butun olamlar Sohibining izmida.

Shoirning “Shamollar” sarlavhali sheʼrida esa bu obraz yanada mukammallashadi. Sarbastda bitilgan ushbu sheʼrda murakkablik faqat shakl emas, mazmunga ham koʻchgan: bir oʻqishda tushunish qiyin. Sheʼrning boshlanishyoq shamol shovqinini bergandek boʻladi:

“Shamollar boshimda aylanur, daraxtlar tebranur shamollarda, daraxtlarning mevasi larzon, soyasi larzon...”

Sheʼr davomidan anglash mumkinki, lirik qahramon boshida aylanayotgan shunchaki shamol emas, “odamlarning, vatanlarning shamollar shaklida hayqirgan ovozi”dir. Shu tariqa kesilgan daraxtlar – toʻnkalar kesilguvchi boshlarga, yuvilgan kiyimlar osiladigan dor – dorboz tomosha koʻrsatadigan va yana eng goʻzal fikrlar osilgan dorga; choʻyan – oshxonadagi qozon – oskolkaga; temir (Fe) – jonga... aylanadi. Quyosh esa – “fojeʼ xotira”! Chunki shoir “narsalarga narsaday qaray olmayapti”. Bunga “shamollar onasi” boʻlgan asri sabab.

Bahodir Sarimsoqov asl ijodkorlarga xos individual istioralar haqida gapirar ekan, “Rauf Parfi “Shamollar” sheʼrida “shamol” soʻziga shu qadar teran, bir-biridan uzoq koʻchma maʼnolar beradiki, natijada, sheʼr soʻngida bu koʻchim asrimiz kishilari boshidan kechayotgan suronli davr oqimi va shiddatini ifodalay oladigan istioraviy obrazga aylanadi” (Sarimsoqov, 2004: 51), deydi. Olim fikricha, sheʼrdagi “shamol” tinimsiz suron bilan esadigan XX asr onlarining badiiy ifodasidir. Shunday qilib, “Rauf Parfi asrimizga, kundalik hayotimizga xos barcha yaxshi-yomon, ezgu va yovuz voqea, hodisalar yuragi ozgina pok, iymoni but, vijdonli, aqli barkamol insonlarga shamolu boʻronlar kabi tinchlik va orom bermasligini ‘shamol’ istioraviy obrazi vositasida betakror ifodalay olgan” (Sarimsoqov, 2004: 53). Hamma gap shundami? Shamol – yangilanish, dunyoni “supurib”, butunlay yangi dunyo yaratuvchi

buyuk qudrat ramzi. Tozarish, hurlik belgisi. Harholda, shoir she'rlaridagi tagma'no shunga ham ishora qilmoqda. Shamol, o'z navbatida, butun bir asrdir (*"Shamollar onasi, hey asrim"*).

Nazarimizda, lirik qahramon – shoirning asl niyati she'rdagi mana bu kulminatsion satrlarda ifodalangan:

Men beparvo bo'la bilmaman, Ey "baxtli" diyorning ey beparvosi. Qalbimni asrimning tomiriga ularman. Mayli, oshsin qon bosim, shart por(t)lasin kardiogramma. Ko'zlarimning devoriga qarab o'larman.

Sendan ayamasman umrimni, asrim. Bu umrim nimadir?! Bir varaq qog'oz kabi o'zimni yirtmasam...

She'r *"shamollar poyida"* xazondek sinayotgan notavon odamzodning achchiq qismatiga marsiya o'laroq yangraydi. She'r nihoyasida shamollar bo'ronga aylanadi. Shoir boshqa bir she'rida shamollarni "dolg'alarning shoshqin oqimida shiddat ila yuzayotgan" kemanding darg'asiga o'xshatadi.

"Shamollar" she'ri yozilgan 60-yillari Abdulla Oripovning o'tkir, dardchil she'rlari butun ittifoqni kezib yurardi. Xususan, uning 1969-yili yozilgan *"Yurtim shamoli"* she'rida shamol obrazi o'ziga xos tarzda poetiklashtiriladi. Rauf Parfi *"Shamollar"*idan farqli o'laroq Abdulla Oripov *"shamol"*i ajib tarovatli, ona yurtning o'zidek mehribon va yoqimli. *"Shamollar ichida bir shamol"* bo'lgan lirik qahramon qayg'ulardan xoli yurt shamolidan sarmast. Uning o'zi iqror bo'lmoqdaki, shu paytgacha turfa xil nafasda esgan qancha shamollarga yuz burgan. Ammo yurak ularning beqaroru bevafofigidan ozurda. Baribir, o'z shamoling ifori boshqacha! Buni teran his qilgan shoir yurt shamoliga yuzlanib: *"Faqat qayg'ulardan sen o'zing xoli"* deyishida chuqur asos bor. She'r shoirning badiiy tilda aytilgan istak-tilagi, yaxshi niyatiga o'xshaydi, albatta. She'rdagi shamol ruhning mangu xayoliga evriladi; shoir shamol bilan muloqotga kirishar ekan, undan faqat yaxshiliklar, xayrli oqibat kutadi. Shamolga qarata shunday xitob qiladi:

*Shamollar esgandir ushbu dunyoda,
Shamollar goh quyun, gohida dovul.
Ular goh oshkora, goho ro'yoda
Qancha bo'stonlarni sovurgan butkul,
Lekin sen bo'lmagin bog'lar zavoli,
O, yurtim shamoli, yurtim shamoli.*

(Aripov 200: C.1 167)

Bu o'rinda bir obraz doirasida bir-biridan mutlaqo farqli she'r yozgan ikki shoirni tushunish mumkin. Abdulla Oripov *"Shamol"*i o'sha yillari ijodida ildiz otayotgan yurtparvarlik, o'z jafokash eli, millatiga hamdardlik, uni boshqa ellardan ayricha ko'rishning poetik tilga ko'chishi bilan ham bog'liq bo'lsa kerak. Shoir zohiran shu tarzda o'z vatani, xalqiga shamol vositasida izhori ishq qilayotgandek ko'rinsa-da, yurtining hech kimdan kam emasligi, hatto uning bag'rida esgan epkinlari ham o'ziday pok va musaffo ekanini she'r mazmuniga singdirib yuboradi.

"Yurtim shamoli" she'ridagi shamol obrazi, aniqrog'i, yurt shamoli ijobiy xarakterga ega. Shuning uchun ham lirik qahramon *shamolni dovul, quyun* kabi so'zlardan ajratib, ularga qarshi qo'yadi.

Nazarimizda, Abdulla Oripovning ushbu “Shamol”i ozodlik, erk timsoli bo‘lish bilan birga, lirik qahramonni ulug‘ ajdodlar (masalan, sohibqiron Amir Temur) yashab o‘tgan adolatparvar zamonga eltuvchi vosita hamdir. Bir qarashda yurt shamoliga qasidaday bo‘lgan she‘r tagzaminiga boshqa muhim fikr yashringandek; o‘z davri muhitidan qoniqish hosil qilmayotgan lirik qahramon – shoir xayolan shamol qanotida moziyning nurli ma‘volariga sayr etib, o‘tmishdagi (yoki o‘z orzusidagi – kelajakdagi) ozod va qudratli vatanni qo‘msayotgandek taassurot uyg‘otadi.

Shoir o‘z hayotiy dasturini she‘rning so‘nggi bandidagi “*Shamol kabi keldim, shundoq keturman*” satri orqali uqtirgandek bo‘ladi va uni “*bir oliy jamol*” chorlayotganidan ogoh etadi.

Rauf Parfining ham talpingani ana o‘sha “bir oliy jamol” edi. Lekin ikki shoir U tomon turli yo‘l – turli shamollar orqali bormoqchi. Bundan tashqari, Rauf Parfi Ona Yer uzra esgan barcha shamollarni o‘z yuragiga qaratilgan deb qabul qilayotir. Uning “Shamollar”i umumbashariy mohiyat kasb etmoqda.

Rauf Parfi she‘rlarida shamol najotkor kuchga aylanadi. Bunda ajib kontrastni ko‘rishimiz mumkin. Shoir she‘rlarida Shamol obrazi bir vaqtning o‘zida ham najot, ham halokat keltiruvchi kuch sifatida talqin etiladi. Ushbu obrazga matndagi badiiy funksiyasiga qarab bir qancha sifatlashlar yondosh qo‘yiladi: *sarin* shamol, *yovuz* shamol, *qora* shamollar, *sovuq* shamollar, *ajal* shamoli, *o‘lik* shamol, kuzning yaydoq *sariq* shamoli, *vabo* shamoli...

Shoirning ilk ijodiga mansub she‘rlarida shamol obrazi, asosan, lirik qahramon kayfiyati, ruhiyati bilan uzviy bog‘liq tarzda she‘rga ko‘chib o‘tadi. Dastlabki she‘rlarida shamol shoirning intim hislari bilan tutashib, unda ko‘proq yorug‘ kayfiyat paydo qiladi. “Yaproqlarda shamol o‘ynar...” deb boshlanuvchi she‘rni olaylik. She‘r boshida lirik qahramonni yaproqlarda, suv mavjida o‘ynayotgan sarin shamol nimalar deb so‘ylayapti, yuragida qanday xayollar bor ekan, kabi o‘ylar band etadi. Ana, shamol uning derzasini chertdi, eshigini tiqirlatdi. U lirik qahramonning shamoldek beqaror, goh sarin, yoqimli, goh shiddatli o‘y-xayollari bo‘lsa, ajab emas. Xullas:

Orom bilmas, bilmas uyqu,

Uyg‘otadi kelib meni.

Keyin shamol shoir sochlari, ko‘zlariga qo‘nib, qo‘shiq aytib ketadi. She‘r yakunida shoir shamol bilan xayrlashar ekan:

Menga atab bir qo‘shiq ol,

Ola kelgin bir afsona,

deydi. Shoir shamoli yurakdagi hislar yong‘inini o‘chirmaydi, aksincha, alanga oldiradi. Sezimlari uyg‘oq o‘quvchi ushbu she‘rning har satrida mayin epkinlar ufurib turganini, misralararo sarin shamol esayotganini his qiladi. Umuman, she‘rda shamol umid, yorug‘ kunlarga ishonch ramziga aylanadi.

Shoir she‘rlarida *shamol obrazi* ko‘pincha *yomg‘ir obrazi* bilan birga keladi. Bunda mantiqiy bog‘liqlik bor, albatta. Go‘yo tabiatning azal yonma-yon ikki hodisasi – shamol va yomg‘ir inson qalbi, ruhiyatidagi qondosh, ba‘zan bir-biriga qarshi tuyg‘ular qiyofasida gavdalanadi. Borgan sari Rauf Parfi ijodida shamol obrazi mukammallashib, unga yuklangan mazmun salmog‘i ortdi. Shoirning yapon xokkulariga ham monand uchliklarida shamol obrazi ko‘p uchraydi:

“Voh jonim, voh jonim”, deb hirqirar

Derazamning ortida shamol,

Yulib tashlasam edi jonimni qani.

Bora-bora shoir she'rlariga *tentirayotgan, xomush tortib, junjikib qo'ygan, shovullagan, uvillagan*, mudhish xayollarga egizak *qora* shamollar kirib keladi. “*Yo ‘limizni kesma, ey yovuz shamol!*”, “*Nechun boshim uzra qora shamollar*”, “*Kecha shovullagan shamollar o‘ldi*”, “*Jismimni sindirdi – ajal shamoli*”, “*Barchaning boshinda birdek beomon, Manhus zamonlarning o‘lik shamoli*”, “*shamollar marsiyasi*” kabi misrayu iboralar endi lirik qahramon intim kechinmalari doirasidan o‘tib, davr, zamon, dunyo taqdiriga o‘zini daxldor sezayotganidan darak beradi. Ba‘zan bir she‘rning o‘zida shamol bir nechta sifat oladi: *sovuq shamollar, ajal shamoli* kabi...

“*Endi tanizorim to‘ldirdi shamol*” deydi shoir yana bir o‘rinda. Bu yerdagi shamol yo‘qlik belgisimikan? Bir paytlar shamolga eng qadrdon sirlarini ishongan shoir – lirik qahramon endi “Shamol, sochlarimni tarama” deydi.

She‘riyatda metafora hamisha bardavom; har bir asl shoir an‘analarga tayangan holda metaforaning poeziyadagi o‘rnini kengaytiradi, yangilaydi. Rauf Parfi ijodida metafora-she‘rlar ko‘p (Jumladan, yuqorida biz tahlil etishga uringan “Shamollar” she‘ri). Metaforik tafakkur – Rauf Parfi she‘riyatining muhim belgisi. Bu uning ijodiy individualligini ta‘minlovchi asosiy vositalardan. Shoir ijodining ushbu xos belgisini Asqad Muxtor shunday e‘tirof etgandi: “Rauf Parfi poeziyada murakkab va dinamik metaforalar usulini tanladi. Unda ayrim obrazlargina emas, balki butun she‘r metafora harakatiga quriladi, metafora poetik tilga, obraz mantiqiga, she‘riy tafakkur boyligiga aylanadi” (Parfi, 1986: 5). Ammo metafora she‘rni sun‘iylashtirish, so‘z yasash evaziga bo‘lmasligi kerak. Buni unutilgan shoir she‘r olamini shunchaki mavhumot bilan “*boyitadi*”, xolos. Ba‘zan “zo‘raki” metafora mantiqsizlikka olib kelishi mumkin. Shu ma‘noda Rauf Parfining ayrim tizmalarida me‘yor buzilganini ham qayd etib o‘tish joiz.

Xulosa qilib aytganda, Rauf Parfi ijodida Shamol obrazi alohida ahamiyatga ega bo‘lib, bu obrazga muhim badiiy yuk ortilgan. “Shamollar” she‘rini Abdulla Oripovning “Yurtim shamoli” she‘ri bilan qiyoslab o‘rganish asnosida shu xulosaga keldikki, Abdulla Oripov “shamol”i milliy koloritda bo‘lsa, Rauf Parfi “Shamollar”i umumbashariy mohiyat kasb etgan.

Kaynakça

Oripov A. (2000), Tanlangan asarlar. 4 jildlik. Jild 1. – Tashkant: Adabiyot va san‘at.

Parfi R. (2013), Saylanma. Tashkant: Akademnashr.

Parfi R. (1986). Sabr daraxti – Tashkant: Adabiyot va san‘at.

Sarimsoqov B. (2004), Badiiylik asoslari va mezonlari. – Tashkant: Fan.

Svetayeva M. (2001), Mening Pushkinim // Jahon adabiyoti, 2001, iyun.

THOMAS VAUGHAN'IN "A GRAMMAR OF THE TURKİSH LANGUAGE" KİTABI'NDAKİ ÖRNEK ATASÖZLERİ

İsmail Teoman GÜNEŞ*

ÖZET

Yüzyıllar boyunca insanlar başka medeniyetleri ve kültürleri merak etmişlerdir. Başka bir medeniyeti tanıma, onun ürettiği maddi ve manevi ürünleri tetkik etme her zaman insanın merakını cezbeden bir unsur olmuştur. Kimi zaman bu ilgi salt merak güdüsüyle tetiklenmemiş, ticaret ve askerlik gibi olgular da insanları başka kültürlerle ilişki kurmaya itmiştir. Başka bir toplumu tanımanın ilk koşulu o toplumun dilini öğrenmek; o dilin sözlüğünü ve gramerini yazmaktır. İngilizler'le Osmanlı İmparatorluğu'nun ticari ilişkilerinin gelişmesi 17. yy sonu ile 18. yy başlarına rastlar. Bu tarihlerde İngiltere küresel bir güç olma yolunda yükselişe geçmiştir. Kendisine yeni pazarlar aramaktadır. Osmanlı imparatorluğu ile de ticari ilişkilerini geliştirmek istemektedir. Thomas Vaughan aslında bir tüccardır. Eserini; tüccarlara, ticari faaliyetlerinde yardımcı olması amacıyla yazmıştır.

Anahtar Sözcükler: Tarihi Gramer, 18. Yy Gramerleri Türkçe Atasözleri.

SAMPLE PROVERBS OF THE THOMAS VAUGHAN'S "A GRAMMAR OF THE TURKİSH LANGUAGE" BOOK

SUMMARY

For centuries people have been curious about other civilizations and cultures. Recognizing another civilization, examining the material and spiritual products it produces has always been an element that attracts the curiosity of man. Sometimes this interest has not been triggered by curiosity, but events such as trade and military have also forced people to relate to other cultures. To learn the language of that community, which is the definition of another society; to write the grammar and the grammar of that language. The development of commercial relations between the British and the Ottoman Empire came into the late 17th and early 18th centuries. By that time, Britain was on the verge of becoming a global power. He is looking for new markets. He also wants to develop commercial relations with the Ottoman Empire. Thomas Vaughan is actually a merchant. His work; to help the merchants in their commercial activities.

Key Words: Historical Grammar, 18. Century Grammar, Turkish Proverbs

GİRİŞ

Thomas Vaughan, "A Grammar Of The Turkish Language" adlı eserini 1709 yılında İzmir'de kaleme almıştır. Aslen tüccar olan Thomas Vaughan'ın dilbilimi alanında eğitim aldığı anlaşılmaktadır, çağının Türkçe Gramerleri'ni incelemiştir. Önsözünde "Meninsky"nin gramerinden söz etmektedir. Vaughan'ın grameri, İngilizce yazılmış ilk Türkçe Gramer olmasının yanında Latin Alfabeti'yle kaleme alınması dolayısıyla da büyük bir öneme sahiptir. Vaughan'ın kitabını titizlikle hazırlamıştır. Kitap 21 bölümden oluşmaktadır.

Preface

* Milli Eğitim Bakanlığı, teomangunes@hotmail.com

Chapter I. Ortography
Chapter II. Derivatives; as noun from, also from other nouns
Chapter III. Genders
Chapter IV. Numbers
Chapter V. Cases and Declension
Chapter: VI. Comparison of Nouns
Chapter VII. Pronouns
Chapter VIII. Verbs Auxiliary
Chapter IX. Regular Verbs
Chapter X. Adverbs
Chapter XI. Conjunctions
Chapter XII. Prepositions
Chapter XIII. Interjections
Chapter XIV. Syntaxis
Chapter XV. Construction of Verbs
Chapter XVI. Cosntruction of Gerunds
Chapter XVII. Participles
Turkish Dialogues
Esop's Fable
Proverbs
Turkish Words

Oldukça uzun bir önsözden sonra; 1. Bölüm'de harfler ve bunların hangi seslere karşılık verildiği; 2. Bölüm'de, kelime türetme; 3. Bölüm'de cinsiyet; 4. Bölüm'de sayılar; 5. Bölüm'de isim çekimleri; 6. Bölüm'de isimlerin mukayeseleri; 7. Bölüm'de zamirler; 8. Bölüm'de fiil çekimleri; 9. Bölüm'de fiiller; 10. Bölüm'de zarflar; 11. Bölüm'de edatlar; 12. Bölüm'de bağlaçlar; 13. Bölüm'de ünlemler; 14. Bölüm'de söz dizimi; 15. Bölüm'de fiil yapıları; 16. Bölüm'de zarf yapıları; 17. Bölüm'de sıfat fiiller örneklerle ve ayrıntılı olarak anlatılmaktadır.

Dilbilgisi konularından sonra Türkçe örnek metinler, bir Ezop Masalı, atasözleri ve küçük bir Türkçe sözlük bulunmaktadır.

Atasözleri, bir dilin önemli kültürel ürünleri arasındadır. O dili konuşan halkın, sosyolojik yapısı, hayata bakışı, yaşadığı coğrafya, örf ve adetleri, gelenek ve göreneklere hakkında eşsiz bilgiler verebilmektedir. Atasözleri de dilin diğer unsurları gibi; doğar, gelişir ve ölür. Zaman içinde yeni atasözleri oluşurken kimileri tarih

sahnesinden silinmektedir. Kaybolan atasözlerinin izinin sürülebileceği kaynaklar tarihi metinlerdir fakat, tarihi metinlerde teker teker iz sürmek oldukça zorlu bir süreçtir. Bu bakımdan derlemeler, çok değerli kaynaklardır.

Thomas Vaughan'ın dilbilgisi kitabındaki atasözleri derlemesi de bu açıdan çok önemlidir.

Vaughan, eserini Latin Alfabetiyle kaleme almıştır. Kitabının başında Arap Harfli Türk Alfabetine karşılık olarak hangi harfleri kullandığını belirtmiştir.

Turkish Orthography

The Alphabe

gim th or sa ta pa ba Alif
ra or zal dal khe haw chim
te 'zad sad shin sin za
caff or koff fa gain aïn 'dze
vaw nun mim lam nğ or ğh
Nocta ya lamalif or ha or

The Character Most in Use

h ch ğ or s t p b i,e,a
lh or s or z r z d kh
k f g a 'dz t 'z fs
v n m or l nğ or ğh ğ or c
y la or a or h or or or

aftun estera otrù an en un

Hamzè Teshdid Gezm or Medda

50 10 9 8 7 6 5 4 3 2 1

ÖRNEK ATASÖZLERİ

Zurub Emfal.

1. Atálerdan kalme fú dur, bu gyun ky yumurté yarínky taükdan yec dur.
2. Azy bilmeïn choghy hich bilmez.
3. Ar ulúr adý kalúr; at ulúr meidány kalur.
4. Oglan aglamaingé memé virmezler.
5. Adg ayú oïnamáz.
6. Ojúz etting churbafý tatfíz olur.
7. Ifh ifhy gyufterer.
8. Esky doft dufhman olmáz.
9. Elhec maimunler arafinde né ifhler?
10. Almá agadgdán airak dufhmez.
11. Eyú kilich yaramáz demirdan olmáz:
12. Adamdan Adamé fark var.
13. Esky Doft, esky hamám.
14. Eyú gyúny gurmeyen, kem gyúny Bairam fanúr.
15. El elly yúr, iky el yúzy yur.
16. Elhec dagde ulúr, zarary evvé ghelúr.
17. Auíneyé bakán kendy gurúr.
18. Eyúlike eyúlic, kemlike kemlik bulunúr.
19. Ulmifh árflaning fakaliný yólarfín.
20. Burun yúzdán dufhmez.
21. Buyúc bashin, buyúc agrifý olúr.
22. Bakfihf atting dífhine bakilmaz.
23. Balúk balhdán kokar.
24. Buggyun bizé, yarin fízé.
25. Bir ók ilé iky kufh orulmaz.
26. Tez viren, iky kerré virir.
27. Chók virén gyungulfíz virer; az virén jandan virír.
28. Hyffabfíz ne fakaling var kyufe?
29. Haftayé dulheghimý forarfín?

30. ‘Kırfız ‘khirfızé yoldash dur.
31. Doftum agladır, duhman guldurúr.
32. Doft ileyı ich, alısh virısh ailemé.
33. Doftler arafındé teklif yók dur.
34. Delluyé her gyun Baıram.
35. Sevening kulıjuz, fevmeıning Sultany.
36. Súz fúileméc avretlering dúr, ihleméc Arlering dur.
37. Sákalé gulen, yuzé gyuler.
38. Sung pıshmanlik faidé virmez.
39. Agemy Nalbend Gehúd Eshekindé ugrenúr.
40. Gherib kulhung yuvalyn tangrı yapár.
41. Fakiring ogly olmakdan Duvletluning kully olmak yec dir.
42. Kapú ke pec kapada Allahé ifmarla.
43. Ghıshy fevmedughy lheidán faidé ghelúr.
44. Gyuz gurmeıngé gyung-ul kalanúr.
45. Gyuzdan airac olán gyunuldán dahý airac olur.
46. Gyunguldán gyungulé yól var dur.
47. Ğyungúl kimy feverfé guzél ó dur.
48. Gurunén cuıyé kolanghiz ne lazım?
49. Gumlec coftandán yakın dur.
50. Múnafib yoldash yoldé binıt yerındé dur.
51. Virefy shherab ichen, ıky kerré ferhoşh olúr.
52. Yá Dévy ulé, yá Deyigy Dimışhler.
53. Yázigy kenduyé kem yazmaz.

Thomas Vaughan’ın Kullandığı Harfler

Aa, Áá, ä, Bb, Cc, Dd, Ee, Éé, Ff, Gg, Hh, í, Ii, ĩ, Jj, Kk, Ll, Mm, Nn, Oo, ó, Pp, Rr, Ss, f, Tt, Uu, Úú, Vv, Yy, ý, Zz.

Thomas Vaughan, dönemin Türkçesi’ni yazıya geçirmek için 32 harf kullanmıştır. Modern Türk Alfabeti’nde kullanılan bazı harfleri iki veya üç değişik harfi beraber kullanarak karşılamıştır.

Thomas Vaughan’ın Kullandığı Harfler	Modern Türk Alfabeti’ndeki Karşılığı	Örnek Kelime
Aa	Aa, Ee	1. Aa: adg 2. Ee: ar
Áá	Aa	atá
ä	Aa	gyunguldán
Bb	Bb	buyúc
Cc	Kk	efhec
ch	Çç	kilich
Dd	Dd	doft
Ee	Ee	esky
Éé	Aa, Ee	1. Aa: yumurté

		2. Ee: né
Ff	Ff	fark
Gg	Gg, Cc	1. Gg: gyuz 2. Cc: aglamaingé
gh	Gg, ğ	1. Gg: ghelúr 2. ğ: choghy
Hh	Hh	hamám
í	Iı, i	1. Iı: tatfız 2. İi: fize
İi	İi, Iı, Yy	1. İi: hich 2. Iı: kilich 3. Yy: maimunler
ï	Yy	oınamáz
Jj	Cc	ojúz
Kk	Kk	kemlik
‘K	Hh	‘kırfız
‘Kh	Hh	‘khirfize
Ll	Ll	olur
Mm	Mm	almá
Nn	Nn	burun
Ng	Nn	etting
Oo	Aa, Oo, Uu	1. Aa: coftandán 2. Oo: Oglan 3. Uu: orulmaz
ó	Oo	ók
Pp	Pp	pıfımanlık
Rr	Rr	var
Ss	Ss	Sultany
f	Ss	fize
İh	Şş	dufhmez
Tt	Tt	tez
Uu	Uu, Üü	1. Uu: yumurté Üü: dufhman
Úú	Uu, Üü	1. Uu: balúk Üü: yúzy
Üü	vu	taükdan
Vv	Vv	virmezler
Yy	İi, Yy	1. İi : icy 2. Yy: buyúc
yu	Öö, Üü	1. Öö: kyufe 2. Üü: gyun
ý	Iı, İi	1. Iı: tangrý 2. İi: fakaliny
Zz	Dd, Zz	1. Dd: zurub 2. Zz: fize

Modern Türk Alfabetiyle Yazılışı

Durub Emsal

1. Atalardan kalma su dur, bu gün ki yumurta yarınki taükdan yeg dur.
2. Azı bilmeyen çoğu hiç bilmez.
3. Er ölür adı kalur; at ölür meydanı kalur.
4. Oglan ağlamayınce meme virmezler.
5. Ac ayu oynamaz.
6. Ucuz etin çorbası tatsız olur.
7. İş işi gösterir.
8. Eski dost düşman olmaz.
9. Eşek maymunlar arasında ne işler?
10. Alma agacdan ayrak düşmez.
11. Eyü kılıç yaramaz demirden olmaz:
12. Adamdan Adama fark var.
13. Eski dost, eski hamam.
14. Eyü günü görmeyen, kem günü Bayram sanur.
15. El eli yur, iki el yuzü yur.
16. Eşek dagda ölür, zararı eve gelür.
17. Ayneye bakan kendi görür.
18. Eyülike eyülik, kemlike kemlik bulunur.
19. Ölmüş arslanın sakalını yolarsın.
20. Burun yüzden düşmez.
21. Büyük başın, büyük agrısı olur.
22. Bahşiş atın dişine bakılmaz.
23. Baluk başdan kokar.
24. Bugün bize, yarin size.
25. Bir ok ile iki kuş urulmaz.
26. Tez viren, iki kere virir.
27. Çok viren gönülsiz virir; az viren candan virir.
28. Hesabsız ne sakalın var köse?
29. Haftaya döşegimi sorarsın?
30. Hırsız hırsıza yoldaş dur.
31. Dostum agladır, düşman güldürür.
32. Dost ileyi iç, alış viriş eyleme.
33. Dostlar arasında teklif yok dur.
34. Delüye her gün Bayram.
35. Sevenin kuluyuz, sevmeynin Sultanı.
36. Söz söylemek avretlerin dur, işlemek erlerin dur.
37. Sakala gülen, yüze güler.
38. Son pişmanlık faide virmez.
39. Acemi Nalband Cehud Eşekinde öğrenür.
40. Garib kuşun yuvasın tangrı yapar.
41. Fakirin oğlu olmakdan Devletlünün kulu olmak yeg dir.
42. Kapu ke pek kapada Allaha ısmarla.
43. Gişi sevmeduğu şeydan faide gelür.

44. Göz görmeyince gönül kalanur.
45. Gözdan ayrak olan gönülden dahi ayrak olur.
46. Gönülden gönüle yol var dur.
47. Gönül kimi severse güzel o dur.
48. Görünen köye kulaguz ne lazım?
49. Gömlek kaftandan yakın dur.
50. Münasib yoldaş yolda binit yerinde dur.
51. Viresi şarab içen, iki kere serhoş olur.
52. Ya Devi öle, ya Deyigi Dimişler.
53. Yazıcı kendüye kem yazmaz.

Günümüz Türkçesi'yle Yazılışı

Atasözleri

1. Atalardan kalma su dur, bugünkü yumurta yarınki tavuktan yeğdir.
2. Azı bilmeyen çoğu hiç bilmez.
3. Er ölür adı kalır; at ölür meydanı kalır.
4. Oğlan ağlamayınca meme vermezler.
5. Aç ayı oynamaz.
6. Ucuz etin çorbası tatsız olur.
7. İş işi gösterir.
8. Eski dost düşman olmaz.
9. Eşek maymunlar arasında ne işler?
10. Elma ağaçtan ırak düşmez.
11. İyi kılıç yaramaz demirden olmaz:
12. Adamdan adama fark var.
13. Eski dost, eski hamam.
14. İyi günü görmeyen, kem günü bayram sanır.
15. El eli yur, iki el yuzü yur.
16. Eşek dağda ölür, zararı eve gelir.
17. Aynaya bakan kendini görür.
18. İyiliğe iyilik, kemliğe kemlik bulunur.
19. Ölmüş arslanın sakalını yolarsın.
20. Burun yüzden düşmez.
21. Büyük başın, büyük ağrısı olur.
22. Bahşiş atın dişine bakılmaz.
23. Balık baştan kokar.
24. Bugün bize, yarin size.
25. Bir ok ile iki kuş vurulmaz.
26. Tez veren, iki kere verir.
27. Çok veren gönülsüz verir; az veren candan verir.
28. Hesapsız ne sakalın var köse?
29. Haftaya döşeğimi sorarsın?
30. Hırsız hırsıza yoldaştır.

31. Dostum ağlatır, düşman güldürür.
32. Dost ile iç, alış veriş eyleme.
33. Dostlar arasında teklif yoktur.
34. Deliye her gün bayram.
35. Sevenin kuluyuz, sevmeynin sultanı.
36. Söz söylemek avratlarıdır, işlemek erlerindir.
37. Sakala gülen, yüze güler.
38. Son pişmanlık fayda vermez.
39. Acemi nalband Cehud eşeğinde öğrenir.
40. Garip kuşun yuvasını Tanrı yapar.
41. Fakirin oğlu olmaktan devletlinin kulu olmak yeğdir.
42. Kapı ki pek kappa da Allah'a ısmarla.
43. Kişi sevmediği şeydan fayda gelir.
44. Göz görmeyince gönül katlanır.
45. Gözdan ırak olan gönülden dahi ırak olur.
46. Gönülden gönüle yol vardır.
47. Gönül kimi severse güzel o dur.
48. Görünen köye kılavuz ne lazım?
49. Gömlek kaftandan yakındır.
50. Münasip yoldaş yolda binit yerindedir.
51. Veresi şarab içen, iki kere sarhoş olur.
52. Ya devî öle, ya deyiği demişler.
53. Yazıcı kendine kem yazmaz.

KAYNAKÇA

VAUGHAN, Thomas (1709). *A Grammar Of The Turkish Language*, London: by J. Humfreys

AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİ DÖVRÜNDƏ DÖVLƏT İDARƏÇİLİYİ

Murtəza HƏSƏNOV*

XÜLASƏ

Məqalədə Azərbaycan Respublikasının zəngin dövlətçilik tarixindən, xüsusilə də Birinci Dünya müharibəsi dövründə Şimali Azərbaycanda yaranmış olan və Müsəlman Şərqində ilk parlament respublikası sayılan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranması araşdırılmışdır. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Parlamenti öz fəaliyyəti ərzində, o cümlədən 17 aylıq aramsız fəaliyyəti dövründə həyata keçirdiyi müstəqil dövlət quruculuğu təcrübəsi ilə, qəbul etdiyi yüksək səviyyəli qanunvericilik aktları və qərarları ilə Azərbaycan dövlətçiliyi tarixində, xüsusən də parlament mədəniyyəti tarixində dərin və zəngin iz qoymuşdur. Azərbaycan xalqı 1991-ci ildə öz dövlət müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin ideallarını davam etdirərək bu tarixi varislik üzərində yeni müstəqil Azərbaycan dövlətini yaratmışdır.

Açar Sözlər: Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti, dövlət idarəçiliyi, Azərbaycan Milli Məclisi .

PUBLIC ADMINISTRATION IN AZERBAIJAN DEMOCRATIC REPUBLIC

ABSTRACT

The article speaks about the history of the rich statehood of the Republic of Azerbaijan, especially the establishment of the Azerbaijan Democratic Republic, which was the first parliamentary republic in the Muslim East, which emerged in Northern Azerbaijan during the First World War. During its 17-month activity period, the Parliament of the Democratic Republic of Azerbaijan, with the experience of independent state building, its high-level legislative acts and decisions, has deeply and profoundly left a trace the history of Azerbaijani statehood, especially in the history of parliamentary culture. Following the restoration of its independence in 1991, the Azerbaijani people, following the ideals of the Azerbaijan Democratic Republic, created a new independent state on this historical heritage.

Key Words: Azerbaijan Democratic Republic, state administration, Azerbaijan National Assembly.

GİRİŞ

Azərbaycan qədim və zəngin dövlətçilik mədəniyyətinə malikdir. Azərbaycanın təqribən 5 min illik dövlətçilik tarixi vardır. Azərbaycan ərazisində bütün dövlət tipləri: quldarlıq, feodalizm, kapitalizm, sosializm mövcud olmuşdur.

Azərbaycan ərazisində ilk dövlət qurumları hələ eramızdan əvvəl IV minilliyin sonu - III minilliyin əvvəllərində yaranmağa başlamışdı. Zaman keçdikcə Azərbaycanın dövlətçilik mədəniyyəti daha da yüksəlmiş, ölkə ərazisində daha təknil və daha geniş əraziləri əhatə edən yeni dövlətlər yaranmışdı. Azərbaycan torpaqlarında Manna, İskit şahlığı, Atropatena, Albaniya, Sacilər, Salarilər, Rəvvadilər, Şəddadilər Böyük Səlcuq imperatorluğu, Şirvanşahlar , Eldənilər, Qaraqoyunlu, Ağqoyunlu, Səfəvi və Əfşar imperatorluqları kimi qüdrətli dövlətlər mövcud olmuşdur. Bu dövlətlər Azərbaycanda dövlət idarəçiliyi mədəniyyətinin daha da yüksəlməsində mühüm rol oynamışlar.

* Dos., Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyasının “Dövlət qulluğu və kadr siyasəti” kafedrası, E-mail: m_hasanoglu@yahoo.com.tr.

5 min illik tariximizdə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin xüsusi bir yeri var. 23 ay yaşamış Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Azərbaycanın dövlətçilik tarixində dərin iz qoymuşdur.

1917-ci il Rusiya inqilabı müstəqil dövlətlərin yaranmasına təkan verdi.

AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİNİN YARANMASI

M.Ə.Rəsulzadə yazırdı ki, "I cahan savaşı olmasaydı, fevral burjua inqilabı olmazdı, fevral burjua inqilabı olmasaydı, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti olmazdı"(İsgəndərov, 2014: 3)

XX əsrin əvvəllərində Rusiya imperiyasında böhran vəziyyəti ilə əlaqədar islahatlar dövrü başladı. 1905-ci ildə H.Z.Tağıyev tərəfindən himayə olunan Əlimərdan bəy Topçubaşov, Şəmsi Əsədullayev, Əhməd bəy Ağayev, Ədil xan Ziyadxanov, Əli bəy Hüseynzadə və bir çox digər Azərbaycan ziyalıları türk-müsəlman əhalisinin imperiyanın mərkəzi hakimiyyət orqanlarında təmsil olunmasını, ayrı-seçkilik hallarının aradan qaldırılmasını tələb edirdilər.

Aparılan gərgin mübarizə nəticəsində Azərbaycanın tanınmış ziyalıları Əlimərdan bəy Topçubaşov, İsmayıl xan Ziyadxanov, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev, Məmməd Tağı Əliyev, Əsədulla bəy Muradxanov 1906-cı ildə Rusiyanın ilk parlamentinə - I Dövlət Dumasına deputat seçilmişdilər (Mahmudov, 2004: 24-25).

1917-ci ilin fevralında Rusiyada Romanovlar mütləqiyyəti devrildi. Monarxiya rejimi aradan qaldırıldıqdan sonra hakimiyyətə gələn Müvəqqəti hökumət Cənubi Qafqazın idarəçiliyi üzrə Xüsusi Komitə yaratdı. Lakin Müvəqqəti hökumət uzun müddət hakimiyyətdə qala bilmədi. 1917-ci ilin oktyabrındakı hakimiyyət çevrilişi nəticəsində Cənubi Qafqazdan Rusiyanın Müəssislər Məclisinə seçilən deputatlar Petroqrada və Moskvaya gedə bilmədilər. Onlar 1918-ci il fevralın 14-də Tiflisdə Zaqafqaziyanın ali hakimiyyət orqanı olan Zaqafqaziya Seymini, başqa sözlə Zaqafqaziya Parlamentini yaratdılar. Lakin istər daxili, istərsə də xarici siyasət sahəsində kəskin milli mənafə ziddiyyətlərinin olması Zaqafqaziya Seymi və Birləşmiş Zaqafqaziya Cümhuriyyəti hökumətinin konkret addımlar atmasına imkan vermədi. Nəticədə 1918-ci il mayın 25-də gürcü nümayəndələr Seymdən çıxdılar və ertəsi gün - mayın 26-da Gürcüstanın müstəqilliyini elan etdilər (KAYZEN, 2018).

Seymin Azərbaycan nümayəndəliyi mayın 27-də fəvqəladə iclas keçirdi. Yaranmış vəziyyətin çətinliyini nəzərə alaraq yekdilliklə Azərbaycanın idarə olunmasını öz öhdəsinə götürməyi qərara aldı və özünü müvəqqəti Milli Şura elan etdi. M.Ə. Rəsulzadə qiyabi olaraq Milli Şuranın sədri təyin olundu. H.Ağayev, M. Seyidov onun müavinləri seçildilər. Sonra Milli Şuranın 9 nəfərdən ibarət İcraiyyə orqanı yaradıldı ki, onun da sədrliyinə F.X.Xoyski seçildi. Mayın 28-də Milli Şuranın 26 nəfərin iştirakı ilə keçirilən birinci iclasında Seymin buraxılması və Gürcüstanın istiqlaliyyətinin elan edilməsi ilə əlaqədar Azərbaycandakı vəziyyət müzakirə edildi. Şuranın üzvi X.Xasməmmədov məruzə edərək təxirə salınmadan Azərbaycanın müstəqil respublika elan edilməsinin zəruriliyini əsaslandırdı. Şuranın üzvlərindən Yusifbəyli, Şeyxülislamov, Seyidov və b. bu fikrə tərəfdar çıxdılar. Milli Şura 24 səsle Azərbaycanın istiqlaliyyətinin elan edilməsi haqqında qərar qəbul edərək (S.M Qəniyev və C. Axundov bitərəf qalmışdı), 6 bənddən ibarət İstiqlal Bəyannaməsini bəyan etdi (KAYZEN, 2017).

1918-ci ilin 28 Mayında M.Ə.Rəsulzadənin sədr seçildiyi Azərbaycan Milli Şurasının qəbul etdiyi 6 maddəlik “İstiqlal bəyannaməsi”:

1. Bu gündən etibarən Azərbaycan xalqları suveren hüquqlara malikdirlər, Şərqi və Cənubi Zaqafqaziyadan ibarət olan Azərbaycan tam hüquqlu müstəqil dövlətdir.

2. Müstəqil Azərbaycanın siyasi quruluş forması Xalq Cümhuriyyətidir.

3. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti bütün millətlər, xüsusilə qonşu xalqlar və dövlətlərlə mehriban qonşuluq münasibətləri yaratmağa çalışır.

4. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti öz sərhədləri daxilində milliyyətindən, dinindən, sosial vəziyyəti və cinsindən asılı olmayaraq, bütün vətəndaşlara vətəndaşlıq və siyasi hüquqlar təmin edir.

5. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti öz ərazisi daxilində yaşayan bütün millətlərə azad inkişafı üçün geniş imkanlar verir.

6. Müəssislər Məclisi çağırılana qədər bütün Azərbaycanın idarəsi başında xalq seçkiləri ilə seçilmiş Milli Şura və Milli Məclis qarşısında məsuliyyət daşıyan Müvəqqəti Hökumət durur (Sərəncam, 16 may 2017-ci il).

İstiqlal bəyannaməsi elan edildikdən sonra Milli Şura F.X.Xoyskiyə hökumətin yaradılmasını tapşırırdı. Azərbaycanın ilk müvəqqəti hökuməti belə tərkibdə təqdim edildi:

F.X.Xoyski - Nazirlər Şurasının sədri, Daxili işlər naziri;

Xosrovpaşa bəy Sultanov - Hərbi nazir;

N.Yusifbəyli - Xalq maarifi və Maliyyə naziri;

M.H.Hacinski - Xarici işlər naziri;

X.B.Məlikaslanov - poçt, teleqraf və yollar naziri;

Ə.Şeyxülislamov - Əkinçilik və əmək naziri;

X.Xasməmmədov - Ədliyyə naziri;

M.Y.Cəfərov - Ticarət və sənaye naziri;

Camo Hacinski Dövlət nəzarəti naziri (Mahmudov , 2004: 29).

Eyni zamanda 1918-ci il 21 iyunda dövlət bayrağı qəbul edilib. İlk dövlət bayrağında qırmızı materialdan üstündə ağ aypara və qırmızı fonda ağ səkkiz guşəli ulduzun təsviri verilmişdir. Daha sonra 1918-ci il 9 noyabrda Azərbaycanın milli bayrağını mavi, qırmızı və yaşıl rəngli ağ aypara və səkkiz guşəli ulduzun təsviri olan bayraq kimi qəbul edilib. 1918-ci il 27 iyunda Türk dili dövlət dili kimi qəbul edilib. Dövlət gerbi haqqında ilk dəfə 1919-cu ilin martın 23-də müsabiqə elan edilmişdi. 1920-ci il yanvarın 30-da Dövlət bayrağı istisna olmaqla, digər rəmzlər üzrə daha əhatəli müsabiqə keçirmək qərara alındı . Dövlət gerbinin layihəsi də sifariş verildi. Lakin 1920-ci ilin 27 aprelindən – Azərbaycan bolşeviklər tərəfindən işğal edildikdən sonra müsabiqənin keçirilməsi mümkün olmadı və sovet Azərbaycanı öz gerbini qəbul etdi. Müəllifləri Ü.Hacıbəyli və Əhməd Cavad olan Dövlət Himnimiz Azərbaycan Milli Məclisinin 1992-ci il 27 may tarixli qərarı ilə qəbul edilib (Yaqublu, 2003: 419).

AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİ DÖVRÜNDƏ DÖVLƏT İDARƏÇİLİYİ

Dövlət hakimiyyəti üç qoldan ibarət idi: Azərbaycan parlamenti, Hökumət, məhkəmə hakimiyyəti. Dövlət Parlamentin qəbul etdiyi qanun və qərarlar əsasında idarə olunurdu. Parlamentdə Azərbaycan ərazisində yaşayan bütün xalqlar, o cümlədən sayları çox az olan xalqlar da öz deputatları ilə təmsil olunmuşdular. İcra hakimiyyəti Hökumətə məxsus idi. Hökumət Parlament qarşısında cavabdeh idi. AXC Hökuməti 1918-ci il mayın 28-dən iyunun 16-dək Tiflisdə, iyunun 16-dan sentyabrın 17-dək Gəncədə, sentyabrın 17-dən 1920-ci il aprelin 28-dək Bakıda fəaliyyət göstərmişdir.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti, ümumiyyətlə, mövcud olduğu qısa tarixi dövr ərzində, son dərəcə mürəkkəb və ziddiyyətli tarixi şəraitdə olduqca fəal xarici siyasət yeritdi. Azərbaycan dövləti 1920 il yanvarın 11-də Paris sülh konfransında Azərbaycan haqqında xüsusi qərar qəbul edilməsinə nail oldu. Həmin qərara əsasən, konfrans iştirakçısı olan ölkələr Azərbaycanı müstəqil dövlət kimi de-fakto tanıdılar. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Türkiyə, İran, Ukrayna, Böyük Britaniya, ABŞ, Fransa, İtaliya, Belçika, Hollandiya, Yunanıstan, Polşa, İsveçrə, İsveç, Danimarka, Latviya, Litva, Estoniya, Finlandiya, Rumıniya, Almaniya, Gürcüstan, Ermənistan, Dağlılar Respublikası, Kırım və başqa ölkələrlə səfirlik və nümayəndəliklər səviyyəsində diplomatik münasibətlər yaratdı, ikitərəfli və çoxtərəfli müqavilələr, sazişlər imzaladı (Mahmudov, 2004: 44).

Yeni yaradılmış Azərbaycan dövlətinin ilk addımlarından biri 1918-ci il iyunun 4-də Batumda Osmanlı dövləti ilə sülh və dostluq müqaviləsinin imzalanması oldu. İyun ayının 16-da Azərbaycan hökuməti Tiflisdən Gəncəyə köçdü.

O zaman Bakıda Moskvanın iradəsi ilə yaradılmış Bakı Xalq Komissarları Soveti (BXKS) - Bakı Kommunası hökmranlıq edirdi. Onun əsas özəyini daşnakpərest bolşeviklər təşkil edirdi. Bakı Kommunasının süqutundan sonra Bakıda ağalığ menşevik və eserlərin Mərkəzi Xəzər diktaturasının əlinə keçmişdi.

1918-ci il sentyabrın 15-də Bakı Türkiyə və Xalq Cümhuriyyəti qoşunları tərəfindən azad edildi. Sentyabrın 17-də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti fəaliyyətinin Bakı dövrü başladı. Xalq Cümhuriyyəti bütün Azərbaycan ərazisində bərqərar oldu (KAYZEN, 2017).

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin ali orqanı Milli Şura idi. Milli Şura 1918-ci il noyabrın 19-da "Azərbaycan Cümhuriyyətinin parlamentinin" yaradılması haqqında qanun qəbul etdi.

1918-ci ilin dekabrın 7-də Azərbaycan parlamentinin ilk iclası keçirildi. Parlamentin sədrliyinə isə Əlimərdan bəy Topçubaşov seçildi. Parlamentdə qərarlar səsvermə yolu ilə qəbul olunurdu və bütün sənədlər Azərbaycan dilində tərtib edilirdi.

Parlamentin səlahiyyətinə qanunvericilik fəaliyyəti ilə yanaşı, Azərbaycanın müstəqilliyini möhkəmləndirmək, Azərbaycanın tanınmasına nail olmaq kimi məsələlər daxil idi.

Qanunverici orqan 1919-cu ilin iyulun 21-də "Azərbaycan Respublikasının Müəssisələr Məclisinə seçkilər haqqında Əsasnamə"ni təsdiq etdi. Bərabərhüquqlu bu seçkilərdə Şərqdə ilk dəfə qadınlara kişilərlə bərabər seçki hüququ verildi.

Parlamentdə 11 komissiya- Maliyyə-büdcə komissiyası, Qanunvericilik təklifləri komissiyası, Müəssisələr Məclisinə seçkilər keçirmək üçün mərkəzi komissiya, Mandat komissiyası, Hərbi komissiya, Aqrar məsələlər komissiyası, Sorğular üzrə komissiya, Təsərrüfat-sərəncamverici məsələlər üzrə komissiya, Ölkənin istehsal qüvvələrindən istifadə üzərində nəzarət komissiyası, Nəşriyyat-redaksiya komissiyası və Fəhlə məsələləri üzrə komissiyalar fəaliyyət göstərirdi.

Azərbaycan Parlamentində Müsavat ən böyük partiya kimi təmsil olunurdu. Parlamentdə təmsil olunan siyasi partiyalar dövlətin möhkəmləndirilməsinə yönəlmiş qanun layihələri və islahat proqramları ilə qanunvericilik hakimiyyətinin fəaliyyətinə istiqamətləndirilirdilər. Onlar qüvvətli ordu yaradılması, torpaqların kəndlilər arasında pulsuz bölüşdürülməsini, 8 satlıq iş günü, söz, mətbuat, ittifaq və digər demokratik azadlıqların bərqərar edilməsinə çağırırdılar.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin fəaliyyəti dövründə beş hökumət yaradılmışdır. İcraedici hakimiyyət olan Nazirlər Şurası hökumətin fəaliyyətini istiqamətləndirirdi. Nazirlər Şurasının fəaliyyəti dövründə müxtəlif məsələlər üzrə 636 qərar və sərəncam vermişdir.

İlk müvəqqəti hökumətə başçılıq edən F.Xoyski ikinci və üçüncü hökuməti də təşkil etmişdir. 1919-cu ilin martında səhhətinə görə istefa verən F.Xoyskinin əvəzinə, aprelin 14-də Nəsim bəy Yusifbəyli dördüncü hökumət kabinetini təşkil etmişdir.

1919-cu ilin sentyabrında Bakı Dövlət Universiteti təsis edildi. Təhsil sistemi milliləşdirildi. Dövlətin ərazi bütövlüyü təmin edildi.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin ən böyük xidmətlərindən biri də dövlət himninin və üç rəngli bayrağının qəbul edilməsi idi. Bütün bunları dünya dövlətləri görür və qiymətləndirirdi.

1920-ci ilin yanvarın 11-də Paris sülh konfransının Ali Şurası Azərbaycanın müstəqilliyinin de-facto tanınması haqqında qərar qəbul etdi. Bakıda dövlətlərin nümayəndəlikləri açıldı.

1920-ci il aprelin 28-də Sovet Rusiyasının təcavüzü nəticəsində beynəlxalq aləm və dünya birliyi tərəfindən tanınmış suveren Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti süqut etdi. Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti quruldu (Quliyev, 2014: 43-49).

NƏTİCƏ

Qədim və zəngin dövlətçilik ənənələrinə malik Azərbaycan xalqı keçmişinin müəyyən dövrlərində tarixin hökmü ilə böyük imperiyalar tərkibinə qatılmaq məcburiyyətində qalmışdır. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti məhz dünyanın siyasi nizamının yenidən qurulduğu bir vaxtda, XIX əsrin axırları və XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın yaşadığı parlaq mədəni yüksəliş mərhələsinin məntiqi yekunu kimi meydana çıxmışdır.

1918-ci il may ayının 28-də Azərbaycanın müstəqilliyini bəyan edən İstiqlal bəyannaməsi qəbul edildi. Yeni qurulan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti öz üzərinə götürdüyü çətin tarixi vəzifəni imkanlarının ən son həddində çalışaraq şərəflə yerinə yetirdi. Azərbaycanın ilk Parlamenti və Hökuməti, dövlət aparatı təşkil edildi, ölkənin sərhədləri müəyyənləşdirildi, bayrağı, himni və gerbi yaradıldı, ana dili dövlət dili elan edildi, dövlət quruculuğu sahəsində ciddi tədbirlər həyata keçirildi. Ölkənin ərazi bütövlüyü və milli təhlükəsizliyi təmin edildi, qısa müddətdə yüksək döyüş qabiliyyətli

hərbi hissələr yaradıldı, milli tələblərə və demokratik prinsiplərə uyğun dövlət orqanları quruldu, maarifin və mədəniyyətin inkişafına xüsusi diqqət yetirildi, Azərbaycanın ilk universiteti təsis olundu, təhsil milliləşdirildi, xalqın sonrakı illərdə mədəni yüksəlişi üçün zəmin hazırlayan, ictimai fikir tarixi baxımından müstəsna əhəmiyyətli işlər görüldü.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti təcavüzə məruz qaldığı üçün qarşıya qoyduğu məqsədlərə tam müvəffəq ola bilmədən süquta uğrasa da, onun şüurlarda bərqərar etdiyi müstəqillik ideyası unudulmadı. Azərbaycan xalqı ötən dövr ərzində milli dövlətçilik atributlarının bir çoxunu qoruyub saxlaya bildi. Ümummilli lider Heydər Əliyevin respublikada uğurla gerçəkləşdirdiyi siyasət xalqımızın tarixi-mədəni yaddaşını özünə qaytararaq milli mənlik şüurunu inkişaf etdirdi, azərbaycançılıq məfkurəsi işığında müstəqillik arzularının güclənməsi və yaxın gələcəkdə yenidən həqiqətə çevrilməsinə zəmin yaratdı.

2018-ci il may ayının 28-də müsəlman Şərqində ilk parlamentli respublikanın – Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranmasının 100 illiyi tamam olur. Bu əlamətdar hadisənin dövlət səviyyəsində layiqincə qeyd edilməsi məqsədilə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin “Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 100 illik yubileyi haqqında” 2017-ci il 16 may tarixli 2867 nömrəli Sərəncamına əsasən, Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinə müvafiq tədbirlər planının hazırlanıb həyata keçirilməsi tapşırılmışdır (Sərəncam, 16 may 2017-ci il).

2018-ci ilin Azərbaycan Respublikasında “Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti İli” elan edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidenti 10 yanvar 2018-ci il tarixli Sərəncam imzalanmışdır. Bu tədbirlərlə yanaşı, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranmasının 100-cü ildönümü ilə əlaqədar ölkədə və ölkə xaricində silsilə tədbirlərin həyata keçirilməsi nəzərdə tutulmuşdur (Sərəncam, 10 yanvar 2018-ci il).

ƏDƏBİYYAT

2018-ci ilin Azərbaycan Respublikasında “Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti İli” elan edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı 10 yanvar 2018-ci il.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 100 illik yubileyi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı 16 may 2017-ci il.

İSGƏNDƏROV, Anar (2014). *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 95 illiyinə həsr edilmiş Respublika elmi konfransının materialları*, Bakı, s.3.

QULİYEV, Musa (2014). *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 95 illiyinə həsr edilmiş Respublika elmi konfransının materialları*, Bakı, s.43-49.

MAHMUDOV, Yaqub (2004). *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası*, I Cild, Bakı: Lider Nəşriyyatı.

YAQUBLU, Nəsiman (2003). *Məmməd Əmin Rəsulzadə Ensiklopediyası*, Bakı: Kitab Klubu Nəşriyyatı.

KAYZEN (2017). *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti*, <https://kayzen.az/blog/Az%C9%99rbaycan-tarixi/1193/az%C9%99rbaycan-xalq-c%C3%BCmhuriyy%C9%99ti.html> [Müraciət Tarixi: 12.5.2017]

KAYZEN (2018). *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranması*,
<https://kayzen.az/blog/Az%C9%99rbaycan-tarixi/5540/az%C9%99rbaycan-xalq-c%C3%BCmhuriyy%C9%99tinin-yaranmas%C4%B1.html> [Müraciət Tarixi:
2.3.2018]

**SOVYETLEŞME DÖNEMİNDE AZERBAIJAN'IN TARİHİ
ARAZİLERİNİN YİTİRİLMESİ: ZANGEZUR**

İbrahimova GÜLZAR*
Vagif VALİZADE**

ÖZET

Makale, Sovyetler Birliği'nin kurulmasından sonra Azerbaycan'da sınır ve arazi değişikliklerini inceler. Sovyetleşmenin ilk yıllarında Ermenistan hâkimiyetini asılsız toprak münakaşalarına sevk eden motifler analiz edilir. Arşiv malzemelerine istinaden XX. yüzyılın 20. yıllarında Azerbaycan'ın komşuları tarafından asılsız toprak iddialarına maruz kaldığı anlatılmaktadır. Bölgelerin Sovyetleşmesinin ilk yıllarında Azerbaycan'dan arazilerin koparılması Merkez'in Doğu politikasının bir parçası olduğu sonucuna varılmıştır. Ermenistan'ın konumunu güçlendirmek ekonomik, politik ve ideolojik sebeplere ek olarak, Türkiye-Azerbaycan yaklaşmasının önlenmesi de dikkate alındı. Azerbaycan'ın o dönemki siyasilerinin bile karmaşık siyasi ortamda ve çelişkili çatışmalar sırasında gösterdikleri direnç yeterli değildi.

1921'de Batı Zangezur Kazası'nın işgalinden sonra, Merkez'in desteğiyle, stratejik öneme sahip olan Azerbaycan'ın diğer bölgeleri hakkında da Ermeniler asılsız iddialarda bulundular. Zangezur'u Ermenistan'a dönüştürme girişimi, ESSR yetkililerinin çabalarının sonucu, 1992-1993'te Doğu Zangezur'un işgali ile sonuçlandı.

Yeni kurulan Sovyet toplumunda, ulusal kültürler, ulusal diller, vb. ulusal sorunların çözümünde kalkınma eksiklikleri gibi ciddi hatalar vardı. Milliyetçi tezahürlere karşı tutarlı bir mücadele yoktu ve bazen bu teşvik de edilirdi. Halklar, etnik özellikleri dikkate alınmadan kendi asli yerleşim yerlerinden sürüldüler, etnik temizliğe maruz kaldılar. Birçok parti, devlet adamı ve milli aydınlar takip ediliyordu. Doğal olarak, bu faktörler 70 yıl sonra Sovyetler Birliği'nin çöküşünde de rol oynamıştır.

Anahtar Kelimeler: Sovyetleşme, Bölge, Güney Kafkasya, Azerbaycan, Ermenistan, Zangezur, Nahçıvan, Dağlık Karabağ

LOSS OF HISTORICAL LANDS OF AZERBAIJAN DURING THE SOVIET ERA: ZANGEZUR

ABSTRACT

The article examines the main frontier and territory changes in Azerbaijan after the creation of the Soviet Union. In the early years of the Soviet Union, the motives of the Armenian leadership to groundless territorial conflicts were analyzed. According to archival materials, in the determination of the boundaries between the two Soviet republics in the 20th century of the 20th century, the aggression of Armenia by Azerbaijan was aggravated by the aggravation of the borders and the disputed territories of Azerbaijan that they were exposed to groundless ground allegations.

It is concluded that the withdrawal of territories from the early years of Sovietization was the result of purposeful policy as part of the Eastern policy of the Center. In addition to the economic, political and ideological motives, the Turkish-Azerbaijani rapprochement and, for this purpose, strengthening and defending Armenia's position was a necessary reason for the Center. Although the current state and political figures of Azerbaijan tried to make the right choice in complicated, challenging and contradictory political confrontations, it was not enough that the planned occupation of the planned territories for several decades still could not be demonstrated.

It is shown that after the occupation of Western Zangezur in 1921, the ESSR authorities continued their attempts to deport Eastern Zangezur through Azerbaijan, and this process resulted in the occupation of eastern Zangezur in 1992-1993 by the Armenians. However, with the support of the center, the elimination of fertile and productive lands economically and strategically important from Azerbaijan was not restricted to Zangezur territories but to other Armenians, with groundless allegations. That is, the occupation continues. In the newly emerging Soviet society, national cultures, national languages, and so on in economic, social and spiritual

* Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler bölümü, Siyasi bilimler doktoru, profesör.

** Karabük Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Öğrencisi.

progress. There are many mistakes and mistakes in development, serious mistakes and shifts in the solution of national problems, consistent struggle against nationalist manifestations, and sometimes they are promoted, peoples are subjected to repression, relocated from their traditional habitat, their ethnicity is ignored; many parties, state figures and national intellectuals were being persecuted. Naturally, these factors prevail over 70 years after the collapse of the Soviet Union.

Key Words: Sovietization, Territory, South Caucasus, Azerbaijan, Armenia, Zangezur, Nakhchivan, Nagorno-Karabakh

GİRİŞ

Sovyetler Birliği'nin kurulduğu günden beri Azerbaycan topraklarının geleceği hakkında Ermenistan ile yapılan görüşmelerin sonucu olarak Azerbaycan'ın toprak bütünlüğünü ihlal eden ikinci anlaşma, 28 Ekim 1920'de imzalandı.

15 Ekim 1920'de RKP MK'nın Kafkasya Bürosu Yönetim Kurulu, Gürcistan ve Ermenistan'a karşı barış politikası yürütmenin gerekliliğini bir kez daha ileri sürdü (RDSSTA, f.64, s.1, i.1, v.30 ark.). N. Nerimanov, V.İ.Lenine gönderdiği mektubunda buna temas eder.

"... Merkezden her gün temsilciler gelip ellerinde olan mandalara göre şu veya bu sebeple tanınmış halk komissarına uymak konusunda bize talimat verirler. Sevgili Vladimir Ilyiç, "Bağımsız Azerbaycan" dilinizden gelmedi mi? Buna dayanarak, Musavat'ın yaramazlıklarını yok edebiliriz. Şimdi durum böyle bir tabloya kavuşuyor: Denik'i her zaman koruyan Ermenistan bağımsızlığını kazanmış ve dahası Azerbaycan topraklarını ele geçirmiştir. Şu ana kadar ikili siyaset sürdüren Gürcistan, bağımsızlığını kazanmıştır. Üç cumhuriyetten ilki olarak Sovyet Rusya koynuna atılmış Azerbaycan ise hem arazisini hem de bağımsızlığını kaybetmiştir..." (Nerimanov, 1992:62)

28 Ekim 1920 tarihli anlaşma uyarınca Ermenistan, Zangezur ve Nahçıvan'ı almakla Karabağ'dan vazgeçmiş idi, ayrıca bunun karşılığında ona 2,5 milyon altın ruble borç verilmesi kararlaştırılmıştı (Документы внешней политики СССР, 1958:728).

Fakat 17 maddeden oluşan şu anlaşmanın metni hiç de bu bilgilere uymaz. Öyle ki, 1. Maddedeki;

"...RSFSR, Türk Ermenistan'ı vilayetlerinin Ermenistan Cumhuriyeti'ne birleştirilmesinin adil olduğunu kabul eder ve Ermenistan'ın çeşitli alanlarını ve kısımlarını fiilen birleştirmek için müttefik devletler üzerinde dostane bir etki yaratmaya hazırdır."

ifadeleri, bu "dostluk etkisi" nin görünmeyen taraflarında askeri güç, kısımlar, yeni çatışma noktaları oluşturarak sivil halkı katletmek gibi zorlama faktörleri ile tehditler içerir-İ.G..

Azerbaycan'ın artık RSFSR-in bir parçası olarak gösterildiği 3. maddede ise

"Ermenistan Cumhuriyeti ile RSFSR-in içerisine giren Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin devlet sınırı, Ermenistan ve Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti temsilcilerinin temsil edildiği ve RSFSR-in de iştiraki ile düzenlenecek konferansta kesinleşecektir. 4'üncü maddeye göre "Rusya, eski Rusya İmparatorluğu'nun sınırlarına dahil olan bu quberniyaları¹ hiçbir tartışmaya mahal vermeden Ermenistan devletinin toprakları olarak tanıyor: Kars, Erivan, ayrıca Nahçıvan kazasının dışında, Kervansaray ve Dilican şehirleri ile birlikte Yelizavetpol kuberniyası, Kazak kazasının güney bölümü. Ermenistan ve Azerbaycan arasında tartışmalı araziler olan Karabağ, Zangezur, Nahçıvan kazalarının mensubiyeti anlaşmaların dışında doğrudan referandumla belirlenir".

Ve tabi ki, (15) maddenin biri de Azerbaycan petrolünün Ermenistan'a nakledilmesine aitti (Проект мирного договора между РСФСР и Республикой Арменией: 2002).

¹ Kuberniya-bir kaç kazanı kendinde birleştiren idari-arazi bölge birimi 1708 yılında kurulmuş ve 1917'ye kadar çalıştırılmıştır.

Kanaatimizce, bu anlaşmanın belirtilen bentleri, imparatorluk politikasında Ermeni tutumunu açıkça desteklediği için izaha ihtiyaç duyulmamıştır.

Leqran, 1 Kasım 1920'de Çiçerin'e çektiği telgrafında "*Bizim razılaşmamızı makul kabul edilebilir ve bu Antantanın Ermenistan'ı kendi silahna çevirmek girişimlerini sarsmakta gerçek fırsatlar açıyor.*" (Галоян, 1977:61), şeklinde yazmaktadır.

Sovyet Rusya ve Taşnak Ermenistanı arasında bu anlaşmanın yapılması AKP MK Politbüro Stalin ve Orconikidzenin katılımı ile 4 Kasım 1920'de AKP MK'nın RKP MK Qafqz Bürosu ile düzenlediği ortak oturumdaki tutanağında onaylanır. Erivan'daki görüşmelerde, Legan'ın Ermenistan'daki durum hakkındaki raporu duyuldu ve bununla ilgili bir karar alındı. Rusya ile Ermenistan arasında müzakere edilen sözleşmedeki "b" bendi tartışılırken, "*Nahçıvan ve Zangezurun Ermenistan'a verilmesi önerilen baraj ne siyasi, ne stratejik ilişkilerde karlı değildir ve sadece çaresiz kaldığında uygulanabilir.*" kararı alınmıştı. Nihai kararı Stalin'in RKP (b) Merkez Komite'de konuyla ilgili görüşmelerden sonra açıklanması zorunludur. Bu teklif sadece çaresiz kaldığında gerçekleştirilebilir "Kararın" q bendinde ise Naxçıvan ve Zangezur hakkında Siyasi Büronun fikrinin ilanı Nerimanov'a havale edildi. (ARPIİSPİHDA F.1, siy.1,iş 22: 17, 19; ARPIİ SSA,F.1, s.1, iş.22:20)

Yine Azerbaycan topraklarının Ermenilere verilmesi meselesi Azerbaycanlıların katılımı olmadan çözüldü. RSFSR'nin tavrı, Azerbaycan toprakları konusunda açıktı. Bu Orconikidze'nin sözlerinde şöyle ifade ediliyordu: "*...Bu günkü malum siyasi durumda Ermenistan'ın kullanılması bizim için istisna değil.*" (К истории образования ...,1989:33).

Rusya Azerbaycan'a verdiği sözde bağımsızlığı giderek iptal etmekle birlikte ülkenin toprak bütünlüğüne de kast etmeye devam ediyordu. 9 Kasım 1920'de Bakü'de AKP MK ve Bakı Komitesinin ortak toplantısında - RKP MK Kafkasya Bürosu, Azerbaycan Devrim Komitesi ve Bakü Sovyeti ortak oturumunda İ. Stalin, tartışmalı meselelerin halline ilişkin fikirlerini, "*Eğer Zangezur ve Nahçıvan'ın kime ait olduğunu bilmek istiyorsanız, onları Ermenistan'ın şimdiki hükümetine vermek olmaz, orada Sovyet hükümeti hakim olursa vermek uygun olur.*" (ARPIİSPİHDA: F. 1, siy. 1, i. 14:19) cümleleriyle bildirir.

Yani, Zangezur ve Nahçıvan'ın verilmesi, Sovyetleşmeden önce hazırlanan planın bir parçasıydı, süreç sonrası sadece resmileştirildi. Bu aşamada Azerbaycan topraklarının Ermenilere verilmesi Ermenistan Sovyet hükümeti kurulması için karlı bir uygulama idi. Mevcut siyasi konjonktürde Azerbaycan yalnız bırakılmıştı, Stalin Azerbaycan'ı hiç de bağımsız görmek ve kabul etmek fikrinde değildi ve bunu aynı oturumda açıkça ifade ediyordu: "*Ben Azerbaycan'ın bağımsızlığına karşıyım, komünistler birbirinden bağımsız olamaz.*" (ARPIİSPİHDA: F. 1, siy. 1, i. 14:16).

1. Ermenistan'da Sovyet iktidarının kurulması ve 30 Kasım 1920'de Azerbaycan Komünist Partisi Merkez Komitesi Siyasi ve Örgüt Bürosu'nun ortak toplantısı

Ermenistan'da 29 Kasım 1920'de Sovyet iktidarı kuruldu. 30 Kasım'da, Azerbaycan Komünist Partisi Merkez Komitesinin Siyasi Bürosu'nun toplantısında, Ermenistan'daki Sovyet iktidarının ilanı telgraftan sonra karar verildi:

"a) Sovyet Azerbaycan'ı ile Sovyet Ermenistan'ı arasında sınır yoktur; Zangezur ve Nahçıvan Ermenistan'a verilir;

b) Karabağ'ın dağlık kısmı kendi kaderini tayin hakkına sahiptir;

c) Sovyet Azerbaycan'ı, Sovyet Ermenistan'ı ile sarsılmaz askeri ve ekonomik birliğe sahiptir (özellikle petrol konusu belirtilmelidir). Bu beyannamenin düzenlenmesi Narimanov'a havale edilsin." (ARPIİ SSA, f. 1, s. 1, i. 24: 51arx).

Bu kararın Nerimanov tarafından Bakü Sovyeti toplantısında açıklanması uygun görülür.

Problemin çözümü, İosif Stalin tarafından bildirildiği şekilde gerçekleşmeye başladı. Zira yukarıda bahsedilen "dostluk etkisinin" görünmeyen yönleri, işleyen bir mekanizmaya dönüştürülmüştür. "Ermenistan'ın Sovyetleşmesi Hakkında Ermenistan Devrim Komitesi Telgrafi" Bakü'ye varır varmaz, 30 Kasım 1920'de Azerbaycan Cumhuriyeti Komünist

Partisi Merkez Komitesi Siyasi ve Örgüt Bürosu ortak bir toplantı düzenler. Toplantıda şöyle bir karar alınır:

- a) ... Sovyetler ve Devrim Komitesi adına Ermenistan hükümetine beyanname ile müracaat edilsin,
- b) Tebrik gönderilsin. Belirtilsin ki Sovyet Azerbaycanı ile Sovyet Ermenistan'ı arasında hiçbir sınır yoktur,
- c) Zangezur ve Nahçıvan Ermenistan'a verilecek,
- d) Karabağ'ın dağlık bölümüne kendi kaderini tayin hakkı verilir,
- e) Sovyet Azerbaycan'ı, Sovyet Ermenistan'ı ile sarsılmaz askeri ve ekonomik birliği kurmaya hazırdır.” (ARPIİ SSA, f. 1, s. 1, i. 24: v. 51-52).

Takip eden paragraflarda, N. Nerimanov'a bütün bunları açıklamak ve Bakü Konseyi toplantısında duyurmak üzere talimat verildi.

2. 1 Aralık 1920'de Bakü Sovyeti'nin açıklaması

Bu karar üzerine hareket eden Neriman Nerimanov, 1 Aralık 1920'de Bakü Sovyeti'ni, Ermenistan'da Sovyet hâkimiyetinin kurulması nedeniyle düzenlenen oturumda bir konuşma yaptı. Tarihe “Nerimanov'un Bildirisi” olarak giren bu belgede şunlar söyleniyordu:

“Sovyet Azerbaycan'ı, Ermenistan ve Zangezur'da en iyi yoldaşlarımızın - komünistlerin masum kanını dökmüş ve döken Taşnakların hâkimiyetine karşı emekçi Ermeni halkının mücadelesine yardım ederek ilan ediyor ki, bundan böyle hiç bir toprak meselesi yüzyıllardan beri komşu iki halkın:

- Ermenilerin ve Müslümanların kanlarını dökmelerine sebep olamaz;
- Zangezur ve Nahçıvan kazaları Sovyet Ermenistan'ın bölünmez parçasıdır;
- Dağlık Karabağ halkı kendi kaderini tayin hakkına sahipler;
- Zangezur sınırları içinde tüm askeri operasyonlar durdurulacaktır, Sovyet Azerbaycan askerleri buradan çıkarılacaktır.” (Коммунист, 1920, 2 декабря; Dekmejian, 1968: 518).

Bolşevik liderlerinin konuşmalarında beyanatla ilgili bildirildi ki, 1 Aralık 1920 tarihinde Sovyet Azerbaycan'ı tartışmalı topraklardan gönüllü olarak vazgeçer ve bildirir ki, Nahçıvan, Zangezur ve Dağlık Karabağ'ı Sovyet Ermenistanı'na verilmiştir. (Образование СССР..., 1949: 159; Из истории гражданской войны в СССР, 1961: 503-505). Orconikidze bu Beyanata "insanlık tarihinde benzeri olmayan önemli tarihi eylemi" olarak değerlendirir.

Nazaretyan, “Bravo Azerbaycanlılar! Ben yarın basında yüksek sesle konuşmaya başlayacağım.” diyordu (RDSSTA, f.85, s.14, i.37:v.1). İ. Stalin ise bunu şöyle yorumlamıştı: “1 Aralık'ta Sovyet Azerbaycan'ı tartışmalı vilayetlerden gönüllü olarak vaz geçiyor ve Zangezur, Nahçıvan ve Dağlık Karabağ'ın Sovyet Ermenistanı'na verilmesini ilan ediyor.” (Musayev, 1996:29).

Gelişmeler 4 Kasım kararı ile tutarsızdı. Zira 30 Kasım'da AKP Siyasi Büro toplantısında (ARPIİ SSA, f. 1, s. 1, i. 24:v.51) Ermenistan'daki Sovyet iktidarının zaferi ve Bakü Sovyeti'nin 1 Aralık 1920'deki beyannamesi ile Zangezur tümüyle Sovyet Ermenistanı'na verildi. (ARPIİ SSA, f. 276, siy. 3, i. 87: 224-225; Коммунист, 1920, 2 декабря), Zangezur bir bütün olarak Sovyet Ermenistanı'na verildi. 30 Kasım 1920 tarihli kararında genellikle, Nahçıvan meselesine değinilmedi. (ARPIİ SSA, f. 1, s.74, i.124:v.58-59). Böylece, 2 Aralık'ta B. Legran, G. Orconikidze'ye sadece Zangezur'un Ermenistan'ın bünyesine geçmesinin Sovyet Rusya tarafından tanındığını bildirirdi (RDSSTA, f.85, s.14, i.33:v.16). Fakat 30 Kasım kararı ile hazırlanıp, Nerimanov tarafından 1 Aralık'ta ilan edilen bir bildiriye, Zangezur'la birlikte Nahçıvan'ın da Ermenistan'a verilmesi gereği ortaya çıkmıştır ve bu AK (b) P MK'nın 4 ve 30 Kasım tarihli kararları ile çelişiyordu. 1 Aralık'ta Q. Orconikidze B. Leqrana ve Q. Çiçerine çektiği şifreli telgraf da gösteriyordu ki, “Azerbaycan artık Nahçıvan, Zangezur ve Dağlık Karabağ'ı Sovyet Ermenistanı'na vermiştir.” (RDSSTA,

f.85, s.14. i.33: v. 12), 2 Aralık'ta o, Lenin ve Stalin'e gönderdiği bildiriye belirtti ki: "Azerbaycan d n artık Nahçıvan, Zangezur ve Dağlık Karabağ'ın Sovyet Ermenistanı'na verildiğini beyan etmiştir." (RDSSTA, f.85, ř.14, i.33: v.20). Orconikidze'nin bu bilgisi Stalin'in emriyle 4 Aralık'ta Pravda gazetesinde yayınlandı (Правда, 1920, 4 декабря). Dilican'da Sovyet yönetimi ilan edildikten sonra Orconikidze'nin Nazaretyan'la direkt hatla konuşma metninde ise o mesele şoyle ifade ediliyordu:

"Bu gün Bakı Sovetinin muhteşem oturumu oldu ve Nerimanov Azerbaycan h k metinin beyannamesini okudu. Orada gösteriliyordu: bundan sonra Sovyet Ermenistan'ı ile Sovyet Azerbaycanı arasında hiçbir sınır yoktur, bu günden itibaren Zangezur ve Nahçıvan kazalarının arazisi Sovyet Ermenistanı'nın bölünmez parçasıdır, Dağlık Karabağ'ın halkına ise kendi kaderini tayin hakkı verildi. Petrol ve gazyağı her iki müttefik cumhuriyetin refahıdır."(RDSSTA, f.85, s.14, i.37:v.1).

Yani, bu metinde konu, Neriman Nerimanov'un açıklamasında olduğu gibi gösteriliyordu. Tabii ki, meseleyi farklı sunmak Moskova'nın, RKP MK Siyasi Bürosu'nun Azerbaycan'a karşı y r tt ğu farklı pozisyonu göstermekte, artık baskı altında çalışmak zorunda kalan N. Nerimanov'un otoritesinin sarsılması, Azerbaycan topraklarının işgali yönünde yeni temellerin atılması idi. Moskova'nın bu görüşünün esas icracısı ise Q. Orconikidze olduğuna ilişkin Almanya'nın Humbolt  niversitesi profesörü Yorq Baberovski yazıyor ki, henüz 1920 yazında Orconikidze'nin baskısıyla Neriman Nerimanov Zangezur, Karabağ ve Nahçıvan'ın Ermenistan'a katılmasını vaat vermek mecburiyetinde kalmıştı (Баберовски, 2010:237; Hesenli, 2012: 189). Neriman Nerimanov'un beyanatında Zangezur ve Nahçıvan kazalarının arazisinin Sovyet Ermenistanı'nın bir parçası olarak tanınması fikrinin ilanı mevcut tarihi sıkıntıdan ve herhangi bir "dostluk ilişkisi" nden kaynaklansa bile, onun Azerbaycan'la ilgili hem yakın, hem de uzun vadeli siyasi öngörüyle değerlendirildiği yanlıştı. Bu yanlıştan hem Ermeniler hem de onların hamileri faydalandılar.

Bu bir tarafa, merkezin gösterdiği "siyasi serap" bütün çıplaklığı ile ortada idi. Azerbaycan yetkilileri şu veya bu şekilde itirazlarını bildirirdiler, ama sonuç önceden belli idi. Örneğin, Azerbaycan topraklarının parçalandığını gören Behbut Ağa şahtahtinski 1 Mart 1921'de Vladimir Lenin'e telgraf çekerek Nahçıvan, Zangezur, Karabağ, Zaqatala, Borçalı, Qarayazı D z , Dağistan ve Kuzey Kafkasya'nın etnik yapısı ve Müslüman nüfus hakkında bilgi vererek umuyordu ki, bilgiler Azerbaycan'la ilgili kararların verilmesinde adil karar verilmesini az da olsa sağlayacak (Zeynalova, 2004: 37).

Merkezin toprak anlaşmazlıklarını çözme konusundaki tutumunun devam etmesinin nedenlerinden biri, Türk-Azerbaycan yakınlaşmasının önlenmesi ve Ermenistan'ın bu konudaki tutumunun güçlendirilmesi gerekliliğiydi.

3. Sarıkamış Operasyonu ve Gümrü'n n Taşnak Ermenileri'nden temizlenmesi (ıkışı)

28 Eylül 1920'de Türk Ordusu, Kazım Karabekir Paşa'nın önderliğinde Doğu Cephesine bir saldırı başlattı. Sarıkamış bölgesi Ermeni birlikleri tarafından temizlendi ve Ekim sonunda Kars ele geçirildi. 7 Kasım'da Türk birlikleri Gümrü'n  kurtardı ve böylece Ermeniler barış istemeye zorlandılar. Barış görüşmelerinde Türk hükümeti Kazım Karabekir Paşa tarafından ve Ermeni hükümeti A. Hatisyan tarafından temsil edildi. Ermenilerin Rusya ile anlaşmadan karar verebilmesi ile ilgili endişe Rusya'yı da barış görüşmeleri sırasında aracılık etmeye mecbur etmişti. 28 Kasım'da Cicerin, Türk-Ermeni görüşmelerine aracılık etmesi için Budu Mdivani'yi Gümrü'e gönderdi. Ancak Kazım Paşa, Ermenilerin bütün şartları kabul ettiğini ve Sovyet müdahalesine ihtiyaç duymadıklarını belirtti (Yerasimos, 1979:199). Ama Karabekir'in sert tepkisi Türk-Sovyet ilişkilerine bir engel değildi ve Sovyet hükümeti arabuluculuktan vazgeçmedi. 11 Kasım 1920 'de Dışışleri Bakanı (Komiseri) Çiçerin TBMM hükümeti başkanı Mustafa Kemal'e, Doğu Cephesi Komutanı K. Karabekir'e,

Ermenistan Bakanlar Konseyi Başkanı Vratsyana ve Sovyet Rusya'nın Ermenistan'daki temsilcisi B. Leqrana radyo aracılığıyla telgraf gönderdi. Telgrafta deniliyordu ki : "Ermenistan'ın Türkiye ile Ermenistan arasında arabuluculuk talebini Sovyet Rusyası kabul etmiştir ve bu amaçla askeri operasyonların durdurulması için üzerine düşen yükümlülükleri yerine getireceğini bildirir" (Документы внешней политики СССР. т III...,1959:325). Diğer taraftan Sovyet Rusya, Türkiye ile Ermenistan arasındaki barış görüşmelerinin gerçekliği ve Türk-Ermenistan sınırının kesin olarak belirlenmesinden şüphe etmediklerini belirtmiştir (Документы внешней политики СССР. т II...,1958:554-555). Bununla da yetinmeyen Rusya Moskova görüşmeleri sırasında (Mayıs ve Temmuz aylarında Taşnak temsilcileri ile Temmuz ve Ağustos aylarında TBMM heyeti ile) Türk-Ermeni sınırının tanımında etnografik faktörlerin dikkate alınması esas olarak dikkate alınması şartını ileri sürüyordu. (Документы внешней политики СССР. т II..., 1958:726-727). Bunun nedeni, Sovyet Rusya'sının Kafkasta kendi siyasetini gerçekleştirilmesine bağlı aktif rol oynamak istemesiydi.

4. Orconikidze'nin Zangezur'u Ermenistan'a verme fikri

Olayların seyri, yani Ermenilerin Eylül 1920'de başlayıp Türk birliklerinin Gümrü'ye gelmesiyle Ermenilerin yenilgisi, Orconikidze'yi Zangezur'un Azerbaycan'ın ayrılmaz ve tartışmasız bir parçası olması fikrinden vazgeçirdi. Türklerin Bakü'ye geri döneceklerinden ve onların planlarına ciddi bir mani olmasından korkan Orconikidze, buna engel olmak için ilk teklif gibi Zangezur'un Ermenistan'a verilmesi fikrini ortaya atar. Bu teklifi derhal Stalin'e gönderdi ve Stalin, 23 Kasım'da Rostov'dan Lenin ile temas kurdu ve ona bu bilgiyi verdi. Stalin Orconikidze'nin bilgisine istinaden, Bakü'nün ana tehdidinin, Türklerin Azerbaycan'la ortak sınır için çaba göstermelerinden ileri geldiğini bildiriyor ve Lenin'e Orconikidze'nin "*Zangezuru Ermenistan'a vermekle Türklerin niyetlerine engel olmak gerekir.*" fikrini desteklediğini savunur. (RFXSA, f.04, s.39, q. 232, i.52987: v.47; Hesenli, 2012). 30 Kasım 1920'de Azerbaycan KP MK Siyasi Bürosu'nun kararıyla Zangezur'un Ermenistan'a verilmesinin perde arkasındaki amacını bu fikir oluşturuyordu.

5. Gümrü Sulh Anlaşması (2 Aralık 1920) ve Feshi

Ermeniler, 27 Kasım'da Sevr Antlaşması'nı tanımadıklarını resmen açıkladılar. Böylece Türk topraklarına taleplerinden vaz geçtiler. Neticede bir hafta süren müzakerelerden sonra Türkiye Taşnak Ermenistan'la savaşa son vererek 2 Aralık 1920 de Gümrü (Aleksandropol) barış anlaşması imzalandı. 18 maddeden oluşan anlaşmayı Türkiye tarafından Doğu Cephesi'ne komutanlık yapan Kazım Karabekir Paşa, Erzurum Valisi Hamit Bey, Erzurum Milletvekili Süleyman Necati Bey ve Ermenistan Cumhuriyeti adına eski başbakan Alexander Hatisyan, eski Maliye Bakanı Avram Gilhandanyan, İçişleri Bakan yardımcısı Stepan Gorganyan imzaladılar. Bu anlaşma Erivan ve Göyçe gölü çevresi hariç, hemen hemen tüm Ermenistan arazisini Türkiye'ye verdi (İskender, 2000:92; Документы внешней политики СССР. т III..., 1959:675). Bu gelişme Sovyet Rusya ve Sovyet Ermenistan'ının paniğini artırdı. Rus temsilcisi Mdivani 3 Aralık'ta Doğu Cephesi Komutanı Kazım Karabekir'den Nahçıvan'ın Ermenistan'a verilmesini istese de red cevabı alır ve bununla da Sovyet Ermenistan'ın Gümrü anlaşmasını tanımadığını ilan eder.

6. Ermenistan'daki Sovyet Cumhuriyeti'ni (2 Aralık 1920) ve Zangezur Kazası'nın Ermeni SSR Topraklarına Girmesini Bildiren RSFSR İle Ermenistan Arasındaki Anlaşma

Azerbaycan yönetiminin, merkezin baskısıyla 1 Aralık' da attığı adım, 2 Aralık 1920 de RSFSR ile Sovyet Ermenistanı arasında imzalanan askeri-siyasi sözleşmenin özel maddeleri ile daha da güçlendirildi.

Öyle ki, 2 Aralık'ta RSFSR'in yetkili temsilcisi Leqran ile Ermenistan Taşnak temsilcileri arasında Ermenistan'da Sovyet Cumhuriyeti ilan edilmesi konusunda imzalanan anlaşmaya göre Sovyet Ermenistanı'nın arazisi belirlendi: Erivan kuberniyası, Zangezur kazasının bir bölümü, Kazak kazasının bir bölümü, Kars vilayeti ve Tiflis bölgesinin bir bölümü (Документы внешней политики СССР. т.IV..., 1960:711). Bu anlaşmayla Şerur-Dereleyez, Nahçıvan, Novobayazid Kaza'sının, eski Erivan kuberniyasının bir bölümü, Zangezur ve Kazak kazasının, geçmiş Yelizavetpol kuberniyasının bir bölümünün Ermenistan arazisine dâhil edilmesi nedeniyle genişletildi.

Bu anlaşmanın 3. maddesinde Rusya Sovyet Hükümeti Erivan kuberniyasının ..., Zangezur kazasının Ermenistan SSR arazisinin dahil olmasını tartışmasız tanıdığı kayıt ediliyordu (Musayev, 1996: 269). Böylece Rusya ile Ermeniler arasında Azerbaycan toprakları etrafında bir sonraki anlaşma bu aşama için sonuçlandırıldı.

Bu nedenle, RSFSR ile ESSR arasında yapılan 3 maddeden oluşan anlaşma bu kararı pekiştirdi: RSFSR, Zangezur kazasını Er.SSR bünyesinde tartışmasız arazi gibi girmesini sağladı. Ancak, son nüfus sayımına göre, Zangezur'da 99.257 Ermeni 123.095 Müslüman yaşamaktaydı (RDSSTA, f.5, s.1, i.2796: v.4). Şüphesiz, bu yapı, Zangezur'un Azerbaycan'da kalması açısından çok önemli bir rol oynadı. Genel olarak, Azerbaycan'ın eski Zangezur kazasının 7674.12 kilometrekare üzerinden yarıdan fazlası, 4424.787 kilometrekare toprak alanı Ermenistan'a verildi (ARDA: f.28, s.1, i.155:v. 19-20). Bölgenin Ermenistan'a geçiş süreci hemen gerçekleşmedi. Durum karmaşık olarak devam ediyordu. Karabağ'da olağanüstü komiser A. Şirvani 1920 16 Aralık'ta Karabağ ve Zangezur köylülerinin genel durumu ve morali ile ilgili (bağlı) yazıyordu ki, "... hiç şüphesiz, tam kesinlik ile söylenebilir, köylüler ne durumlarının iyileşmesi ile ilgili bize inanıyor, ne de Sovyet yönetiminin yardımına güveniyorlar. Köylü bizim dönemimizde bize eskisinden daha çok dayanır ve şaşkındır, yağma edilmiş ve kontrolsüz bırakılmıştır" (ARPII SSA, f. 1, s.1, i. 126:51-52). 1920 yılında Zangezuru Kızıl Ordu birliklerinin 360 milisi sınırlı sayıda patronlarla savunuyordu ve bu noktada onlar sadece iç hizmetin işlevi değil, hem de Ordu işlevini yerine getirmekle hem Taşnak haydutları tarafından, hem de Farsça üzerinden gelen korsanlar tarafından kazanın sınırını muhafaza ediyorlardı (ARDA: f. 27, s. 4, i. 13:61). Merkez ise durumun Ermenilerin lehine değişmesi yönünde çalışmalarını artırmaya devam ediyor; nüfusun, silah ve mühimmat bakımından kendilerini Taşnaklardan koruyamayacaklarını bildiği halde Orduyu Zangezur'da çıkarır. Kızıl Ordu'nun Zangezur'dan çekilmesi durumu daha da kötüleştirir. Mesele ile bağlı Şuşa devrim komitesinin Başkanı Karabağ'ın ve Zangezurun olağanüstü komiseri Şamil Mahmudbeyovun Bakü'ye AK (b) P MK-ne 13 ve 20 Aralık 1920 tarihli çektiği telgrafında "*Kızıl Ordu birliklerinin getmesile yerel ve nüfus kendiliğinden kalıp, eğer merkez gelecekte bu toprakların refahına inanıp, siyasi anlamda Orduyu yüz verstliye aparıbsa, o zaman izin verin gücümüzü kendimiz oluşturalım. Ama bunun için silah ve zamanında ücretler göndermelisiniz. Yeni ordu parçalarının buraya gelmesini istemiyoruz*" (ARDA: f.27, s.4. i.17: v.60) şeklinde bildirilirdi. 24 Aralık tarihli raporunda ise "*4 alandan oluşan Aşağı Zangezur'un temsilcileri Sovyet Azerbaycanı'nın hakimiyeti altında kalması hususunda kendi kesin kararlarını beyan ettiler, eğer bu talep temin olunmazsa, kendilerinin göçe bilecekleri yeni araziler göstermelerini isterler*" (RDSSTA. Orconikidze fondu. F.85, sayı 13, iş177,1-2; RDSSTA, f.85, s.13. i.177: v.2-3) diyordu.

30 Aralık 1920'de Neriman Nerimanov ve Hamit Sultanov'a gönderdiği bildiri de ise Şamil Mahmudbeyov durumun kritik nitelik taşıdığını, Taşnakların sivil halka saldırı tehlikesinin her an beklediğini yazıyor, Karabağ ve Zangezuru beklenmedik saldırılardan korumak için iç güçlerin seferber edilmesine izin istiyor ve bunun mümkün ve gerekli olduğunu rapor ediyordu (ARDA: f.27, s.4. i.17: v.60). 15 Şubat 1921'de Ş. Mahmudbeyov 24 Aralık raporuna ek olarak Neriman Nerimanov, Hamit. Sultanov ve A. Qarayevin adına

gönderdiği iki sayfalık bildiriye Taşnakların daha da azgınlığını, onların “*Dağlık Karabağ’ın aran Karabağ bağlantısını tamamen kesmek için Şuşa kazasının II Varand (Verend) alanında isyan çıkarıp, I Hankendi alanı ile birleşmek*” istediklerini belirtip Karabağ’ın ve Zangezurun Müslüman nüfusunu Ermeni talanlarından korumak için Bakü’den yardım istiyordu. Karabağ ve Zangezur’da Müslüman nüfusunun korunmasını güçlendirmek için bölgede büyük nüfuzu olan Sultan Bey Sultanov imkânlarından istifade etmeyi tavsiye ediyordu. Bunun yegâne yolu ise o, az önce S. Sultanov’un Ermenilerin ısrarıyla hapsedilmiş kardeşi, Karabağ ve Zangezur’un general-valisi olmuş, Azerbaycanlı nüfusun Ermeni talanlarından korunmasında müstesna rol oynamış Xosrov Bey Sultanov’un hapisten tahliye edilmesinde görüyordu. Ş. Mahmudbeyov bilginin sonunda el yazısı ile Xosrov Bey Sultanov’un tahliye olunacağı takdirde onun sadakati ve güvenilirliğine bizzat sorumlu olacağını ve tüm hareketleri için doğrudan sorumluluk taşıyacağını eklemişti. (RDSSTA, f.85, s.13. i.71: v.1-1 (ark))

Şamil Mahmudbeyov’un bu bilgileri 28 Şubat 1921’de Halk Komiserleri Dairesi tarafından Orconikidze’ye gönderildi. Zangezur Kazası’nın, 2 Nisan’da Azerbaycan SSR’sinin idari bölge bölünmesi konusunda kurulan özel komisyon toplantısının görüşülmesinde, komisyon üyesi Şimanovski ve Hajiyev, ikiye bölünmenin aleyhine olduklarını belirtirler. Bu bağlamda, Komisyon değişiklik olmadan eski idari sınırlarda kalmaya karar verir (ARDA: f.28, s.1, i.42: 62-63).

Bütün bu değişikliklerden sonra Azerbaycan SSR, 15 idari bölgeye ayrılmıştır: Ağdaş (eski Arash), Bakü, Gence, Goyçay, Jabrayil, Javanşir, Zagatala, Kazax, Kubadlı (eski Zangezur bölgesi), Kuba, Lankaran, Nuxa, Salyan Javad kazası), Şamaxı, Şuşa (Список населенных мест Азербайджана ..., (1922: 5-89)

Bölgenin Müslüman nüfusu, Ermenistan’ın birleşmesine karşıydı ve bunu sadece Müslüman nüfusa mal etmek yanlış olurdu. Çünkü, 1918 sonbaharında Azerbaycan Cumhuriyeti’nin egemenliğinin kabulü üzerine, Zangezur Kazasındaki Müslüman nüfus yanında yüzlerce Ermeni de Azerbaycan devlet organlarına müracaat etmişti ki, onları Azerbaycan vatandaşı olarak kabul etsinler ve yakında onlara Azerbaycan Cumhuriyeti pasaportlarını versinler. AKP (b) Siyasi Büro’nun Zangezur’un Ermenistan’a transferi ile ilgili kararı sadece 1921 yılında mümkün oldu. (Hesenli, 2012:188; 38). Ama bu gerçek geçiş değildi. Süreç devam etti. 1921’de Zangezur ve Karabağ’ın olağanüstü komiseri A. Karakazov Zangezur kazasında Kızıl Ordu birliklerinin kazadan çıkarılması sebebinin şöyle izah ediyordu ki, kazanın merkezle ilişkisi tam koparılmış, orada hiçbir araç yoktur, iklim ve coğrafi koşullar orada Taşnak eşkıyalarına karşı mücadelede çok sayıda birlik tutmaya müsaade etmez. Bundan dolayı, Kızıl Ordu birliklerinin kaldırılması mecburiyet teşkil ediyordu (Нифталиев, 2010: 91; АРПİІ SSA, f. 1, s.2, i.1:192-196). Nitekim, söz konusu 30 Kasım kararının uygulanması ve 2 Aralık’ta tamamlanması için merkez tarafından başlatılan politikanın sona ermesinin gerçekleşmesi için atılan adımlar idi. Yani, Moskova Zangezur’u Ermenistan’a vermeyi kararlaştırmıştı. Sovyet Ermenistanı da hevesle kazanın işgal sürecini başlatmaya uğraşıyordu. Öyle ki, A. Karakazov AKP (b) ‘nin III kurultayındaki konuşmasında bildirirdi ki, albay Nijde ve haydutları tarafından 200 köy yıkılmış, Zangezur’da iç savaş ortamında yıllarca mümkün olmayan gerçekleşmiştir (Нифталиев, 2010: 91; АРПİІ SSA, f. 1, s.2, i.1:192-196).

1920 yılının Ekim ayında AK P-nın 2. Kurultayında Zangezur’dan gelen temsilci Tatyana da konuşmasında,

“Bakılı işçilere iyi bilinmektedir ki, Zangezur’un Ermenistan Cumhuriyeti ile Azerbaycan arasında bölünmesi nifak doğuran çatışma belirtisidir. Ermenilerin yayılmacı planlarında iki yıl içinde Azerbaycan’da yaklaşık 200 köy tam olarak imha

edildi: göçmen kitlesi Karabağ'a, Kürdistan'a ve diğerlerine sığındı.” (Коммунист, 1920, 29 октября)

diyordu.

Bazi resmi parti belgeleri, Sovyetler Birliği'nin Zangezur'un ESSR'ye devretmesinin ardından da Azerbaycan'ın kontrolünde olduğunu doğruladı. Örneğin, 1921 yılının başlarında Azerbaycan SSR'in gelecek idari hükümler tasarısının hazırlanması sırasında Zangezur'un inzibatının kurulması ile ilgili bazı teklifler yer alıyor. Kazada yüksek dağlık hisselerin, geçilmez uçurumların olması birimi idare etmeyi zorlaştırdığından, durumun “uygun” olması amacıyla, “Zangezur 2 kısma bölünmesi Batı bölümü Zangezur kazası, doğu kısmı ise Kürdistan kazası olarak adlandırılması. Nüfusun kompozisyonu Ermeni ve Müslümanların karışımından ibaret olmakla her kazanın mera alanı, mezar, vb. olması.” (10, s.51) teklif ediliyor.

Projeden anlaşılıyor ki, o Zangezurun Ermenistan'a verilmesi hesaplanmıştır. Yukarıda belirttiğimiz gibi projenin Zangezurun 2 kısma bölünmesi ile ilgili Azerbaycan Devrim Komitesi'nin toplantısında (2 Nisan 1921) komisyon üyelerinden Hacıyev, Şımanovski ve başkan Çıkalo bölünmeye karşı itiraz ediyorlar ve Zangezurun eski idari sınırlarının korunmasına karar verilir (ARDA: f.28, s.1, i.42:62).

Aslında, 25 Kasım 1920'de General Nijde, merkezi Gorusda olmak üzere Zangezur'da özerk yönetimin oluşturulmasına rehberlik ediyor ve kaza 4 bölgeye ayrılıyor. Her bir bölge parlamentosuna her bölge için beş aday aday gösterilirdi. Ek olarak, Meclise her şehirden veto hakkı olan 1 veya 2 temsilci gönderildi (ARPIİ SSA, f. 1, s.2, i.1:192-196). 8 Aralık'ta ise o Müslümanları barış içinde yaşamaya çağırıyor ve onların dokunulmazlığını garanti eder (ARDA: f 27, s. 4, i. 20:22). Bu sadece bir resmiyettydi. Örneğin, Az.MİK'e gönderilen bir bildiri gösteriyordu ki, Taşnak olayları sırasında Kürdistan kazasının Mec ve Tanzaver köyleri yıkılmış, nüfusu sefil hayat yaşamaya mecbur olmuştur. Bunun sebebi de Zangezur yönetiminin onları kendi topraklarına bırakmamasıdır. Aynı yılın yazında tartışmayı açıklığa kavuşturmak için düzenlenen komisyon kararı ile Mec ve Tanzaver köyleri Zangezur kazasına verildi. Adı geçen köylerin nüfusunun ve Kürdistan yönetiminin isteği üzerine Komisyon Zangezur idaresine onları kendi köylerine göndermelerini tavsiye etti. Zangezur yönetimi Komisyona onları göndereceğini kuvvetli bir şekilde temin etmesine rağmen, Zangezur'un toprağının azlığını bahane ederek buna uymadı. Onlar ancak 1920 yazında Kızıl Ordu'nun gelişinden sonra, Mec ve Tanzaverli köylerine geri dönebildiler. Bu çok da uzun sürmedi. Aynı yılın Kasım ayında Kızıl Ordu Zangezur'u terk ettiğinde onlar yeniden yurtlarından kovuldu ve Kürdistan'ın dağlık kısmında boş topraklar olmadığı için eski Kubadlı kazasının aran kesimine yerleştirildiler (Dağlık bölge adamları olarak onların aran bölümünde yaşaması durumlarını zorlaştırmaktadır). Bahsedilenler ile ilgili olarak Kürdistan İcra Kurulu Mec ve Tanzaver nüfusunun köylerine dönüşü için Ermenistan MİK karşısında mesele kaldırılmasını rica eder (ARPIİ SSA, f.2502, s. 3, i 9:98). Malesef, başvuru sonuçsuz kalır.

Ermenistan Devrim Komitesi, 21 Ocak 1921'de Zangezur köylülerine başvurusunda Bakü Sovyeti'nin 1 Aralık 1920 yılı beyannamesinin tahrif edilmiş halini ahaliye gösterir:

“Nerimanov yoldaş iki kardeş cumhuriyet- Azerbaycan ve Ermenistan arasında karşılıklı ilişkiler için önem arz eden daha önemli bir adım attı. O bir beyanname ile ilan etti ki, Zangezur, Nahçıvan ve Şerur Ermenistan'ın ayrılmaz parçasıdır ve Dağlık Karabağ'a kendi siyasi durumu ile ilgili karar hakkı verilir. Bu aktla Azerbaycan ve Ermenistan arasında önceki sınır sorunları iptal edilir. Ardıcılıkla da son zamanlarda iki cumhuriyet işçileri arasında oluşan, bir takım askeri operasyonların yapılmasını doğuran nedenler de iptal ediliyor” (Нагорный Карабах в 1918-1923 гг..., 1992).

Ermeni temsilcileri, aslında 1918 Batum toplantısı arifesinde Ermenistanın bağımsız cumhuriyet olarak var olabilmesi için sert Türk talepleri karşısında en azından Azerbaycan topraklarından belli bir arazinin kendilerine siyasi merkez olarak verilmesini çıkış yolu olarak teklif ediyorlardı. Buna karşılık Ermenilerle Müslümanlar arasındaki düşmanlık ortadan kalkacak ve Ermeniler Bakü'de Müslüman nüfusun güvenliğinin sağlanmasından sorumlu olacaklardır (ATASE, A. 4/3671, K. 2919, D. 61-499, F. 3-26).

Erivan'ı siyasi merkez olarak Ermenistan'a taviz gitmek zorunda olan Azerbaycan temsilcileri şehri bu şartla vermeye razı olmuşlardı ki, Ermeniler Yelizavetpol kuberniyasının bir bölümüne, yani Karabağ'ın dağlık bölümünde olan iddialarından vazgeçsinler (ARPIİ SSA, f. 276, siy. 9, iş 1, v. 47). Görüldüğü gibi Sovyetleşme sırasında olaylar bunun tam tersi yönünde ilerliyordu.

Yukarıda belirtildiği gibi, merkezi Zangezur'un Ermenistan'a verilmesinde önemli sebeplerden biri Türklerin yeniden Bakü'ye gelmesi ve Azerbaycan'la bildirilen sınırlara uyum göstermesinin gerçekleşebilmesi idiye, diğeri de Azerbaycan'da yeniden bağımsız iktidarın kurulması ile ilgili Tebriz'den İngilizlerin destek verme ihtimalidir.

Öyle ki, 22 Ocak 1921'de Orconikidze'nin Lenin'e, Trotski'ye ve Stalin'e çektiği telgrafta Kafkasya'da durumun gergin olduğu, Zangezur'da İngilizlerin Tebriz'den desteklediği bağımsız iktidarın kurulması ile ilgili endişesi olduğu bildirilir:

“Taşnaklar Zangezur'da bize karşı bir üs yaratırlar ... eğer Türkleri Ermenistan için 14 yılı sınırlarına ikna bilsek bile, bu durumda bile yine Zangezur'da İngilizlerin Tebriz'den desteklediği ilk üs olacak” (ARPIİ SSA, f. 1, s. 2, i. 24(a):5).

Sadece Şubat 1921'de taşnakların idareyi ele geçirmesi ve Sovyet hakimiyetini devirmesi, Batı Zangezur'un XI Kızıl Ordu tarafından işgalini hızlandırdı. Mart 1921'de, RKP (b) oturumunda Zengezur'la ilgili karar verilir *“Zangezur, Haziran ayı sonuna kadar kaldırılmalı; acil askeri operasyonlara hazırlığa başlamalı; Zangezur ve kurdistani aynı zamanda iptal etmeli”*(ARDA:f.410, s. 1, i. 98:5).

Şubat isyanı yatıştırıldıktan sonra A.Myasnikov, Sovyet Ermenistanı'nın hem hükümet Başkanı, hem de askeri komiseri görevine atanır. Eğer şimdiye kadar Nijde Kızıl Ordu'ya karşı çarpıştıysa da, artık taraflar arasında görüşmeler onun aracılığıyla yapılıyordu, bu ise Zangezur konusunda Sovyet Rusya'sının kesin şekilde Ermenistan lehine çalıştığını ve temel amacının Zangezur'un Azerbaycan'dan koparılması olduğunu gösterirdi. A.Myasnikov'a göre, bu sürece katılan Taşnak subaylarının çoğunluğu parti üyesi olmayan entelektüellerdir. (Мясников, 1965:395-396). Böylece, 11 Kızıl Ordu komutanı Velikanov'a Ermeni hükümeti tarafından gönderilen resmi bir mektupta, bildirilirdi ki, gelecekteki görüşmeler aşağıdaki gibi yapılacaktır:

“a) Sovyet yönetimine karşı mücadeleye katılan tüm siyasi ve askeri militanlara af çıkarılacak;

b) Zangezur'daki toprak konusu köylüler lehine çözülecektir;

c)burada devrim komitesi oluşturulacak” (Акопян- Эльчибекян:156).

Nihayet, Myasnikov 17 Haziran 1921'de Nijdeye çektiği telgrafta teslim olmayı ve Sovyet Ermenistanı'yla birleşmeyi sunmaktadır. Bununla da, Zangezur'un ve Dağlık Karabağ'ın Sovyet Ermenistan'ının ayrılmaz bir parçası olduğu gösterilmiştir (Коммунист, 1921, 21 июня). Haziran'ın sonunda Kafkas Cephesi, Ermeni silahlı birlikleri tamamen yok etmek için Zangezur'a dört yönde saldırır.

Daha önce de belirttiğimiz gibi, Zangezur'un bir kısmı Sultan bey'in hakimiyeti altındaydı. Bu nedenle, emirde onun da birliklerinin imha edilmesi mutlak olarak gösteriliyordu. 16 Temmuz 1921'de, Zangezur tamamen işgal edildi ve Ermenistan'la birleşti (Hesenli, 2012:289-290).

Tabii ki, burada Sovyet Rusya'sının siyasi baskısı, Ararat Cumhuriyeti'nin yayılcı toprak iddiasıyla birlikte Sovyet Azerbaycan'da, Orconikidze başta olmak üzere Türk olmayanların iktidar partisinde görev yapmaları idi.

İki ay sonra, Bakü'de partiyi milliyetçi eğilimlerden temizlemek için merkezden gönderilen temsilciler, Narimanov ve çevresini milliyetçilikle suçladılar. Nerimanov ise: "Eğer Azerbaycan'da çoğunluk Müslüman-komünist milliyetçi havasında olsa idi, inanın ki, Ermenistan Zangezur'u alamazdı". 1922 yılının başlarında Nerimanov'un pişmanlık duygusu ile Lenin'e çektiği telgrafta, "Ermenistan'ın yararına Azerbaycan, kendi topraklarından vazgeçti, oysa, o siyasi düşüncelere göre bunu yapmak olmazdı" (26, v.1) deniliyordu. Son olarak 1921 yılının ikinci yarısında Zangezur'un Ermenistan'a birleştirilmesi gerçekleşti.

Her ne kadar AKP MK siyasi bürosunun 30 Kasım ve Bakü Sovyeti 1 Aralık 1920 yılı beyannamesi ile Zangezur tümüyle Sovyet Ermenistanı'na verilmesi kararlaştırılmışsa da, 1921 yılının Temmuz ayında, sadece batı kısmı Sovyet Ermenistan'ıyla birleştirildi.

1922 yılında ASSC XTK'nın arayışında Dışişleri sekreterliğine eski Zangezur Kazasından Ermenistan'a 405.000 des. arazinin geçtiği bildirilmiştir (ARDA: f.28, s.1, i.155:v. 19-20). Laçın, Kubadlı ve Zangilan Azerbaycan'da kaldı (Hesenov, 2004: 10-11). Diğer taraftan Azerbaycan Devrim Komitesi'nin 19 Mayıs 1921 tarihinde nüfusun Azerbaycan SSR'in Zangezur kazası bölgesinde listeye alınması artık önem taşımıyordu (Декреты Азревкома 1920-1921..., 1989: 485).

Sovyet Ermenistan'ı temsilcileri çeşitli düzeyde zaman -zaman Azerbaycan'ın batı Zangezur'la sınırdaki yerel yetkililere ESSR-e tabi olması talebiyle konuşma yaptılar.

Bu da durumu daha da kötüleştirdi ve Azerbaycan halkı arasında ciddi bir hoşnutsuzluğa neden oldu.

Aliheyder Garayev'in 23 Temmuz 1921 yılında Neriman Nerimanov ve M.Hüseynov'a raporundan anlaşılmaktadır ki, Sovyet Ermenistanı olağanüstü yetkilisi Ter-Simonyan emrinde Gorusda hem Rus, hem Ermeni, hem de Azerbaycan dilinde Karabağ'ın Dağlık bölümünün Sovyet Ermenistanı'na birleşmesini ilan etmektedir. Ter-Simonyan Qubadlı kazasına kendi yetkilisi Ocaqqulu Musayevi gönderir (ARDA: f. 28, s. 1, i. 127:3). Musayev öncelikle AKP MK tarafından Kubatlı kazasının Minkend alanına gönderilmiş, ama merkezin görevini yerine getirmemiş, orada kazanın Ermenistan'a birleştirilmesi amacıyla farklı tartışmalar yaratmıştı (ARDA: f. 27, s. 4, i. 13: 5-6).

27 Ağustos 1921'de Minkand köyünde, 5 bin Kürt'ün katıldığı mitingde, bölge sakinleri Azerbaycan hükümetine bağlılıklarına yemin ettiler. Gubadli Kaza'sının Ermenistan'a katılırken yerleşebilecekleri başka bölgelerin verilmesini istiyorlar. Musayevin arzusunu ise şaşkınlık olarak kabul ediyorlar (ARPIİSPIHDA: F.1, siy. 2, iş 156:41). Kısa bir zamanda Musayev görev yetkilerini aşması ile suçlanarak tutuklanır (ARPIİSPIHDA: F.1, siy. 2, iş 18: 119).

Ermenistan Komünist Partisi Ermenistan Merkez Komitesi 20 Haziran 1921'de yaptığı bir toplantıda "Zangezur'da gizli çalışmayı güçlendirmek amacıyla oraya yeni işçilerin gönderilmesi konusunda bir karar alır.". Bu kararla Ermenistan hükümetinde İçişleri Komiseri Makinsyan Zangezura olağanüstü müvekkil, Ter-Simonyan ise Zangezur Devrim Komitesinin başkanlığına atanarak Zangezur'a gönderildi. Fakat Zangezurda protestoların yayılması nedeniyle onlar Ağustos ayının ilk günlerinde Erivan'a dönmek zorunda kaldılar.

Ağustos ayının 7'sinde geçirilen Ermenistan KP MK-nın toplantısında Makinsyan ve Ter-Simonyanın MK'nın rızası olmadan, Yerevan'a dönmek için atanmış görevlerinden ayrılmanın yanlış olduğu kabul edilir ve Ter-Simonyan MK kararı ile 2 aylık Ermenistan KP MK-nın ve HKS-nin temsilcisi olarak, Zangezura müvekkil gibi kabul edilir edilir (RDSSTA, f.64, s.1,i. 105:v.18). Böylece gelecek niyetlerinin hayata geçirmek yönünde karara uygun olarak Zangezur'da gizli iş güçlendirilir.

Aynı zamanda, Ermenistan hükümeti Azerbaycan'ın içişlerine karışmaya devam etti. Bu konuda diğer bir olguda, Zangezur kazasının milis (polis) komutanı 1921 yılının Ağustos ayında Kubatlı kazasının Temur-Muskanlı ilçesinin milis (polis) reisine çektiği telgrafında bölge'ye bağlı olan tüm milislerin listesini alıp acil Görüs'e gitmesini talep ettiği belirtilmiştir. Konuyla ilişkin bilgiler Azerbaycan yönetimine iletilir. 23 Ağustos 1921 tarihli telgrafi ile Azerbaycan tarafı ESSR'ye karşı itirazını ifade etmiş ve ESSR yetkililerinin ASSC arazisi kapsamında müdahalenin kabul edilemez olduğu çağrısında bulunmuştur (AR DA: F. 28, siy. 1, iş 116:87).

Fakat provokasyonlar devam etti. Böylece Şuşa Kaza İcra Kurulu Başkanı Şamil Mahmudbayovun, Ekim 1921'de Zangezur Kazasının özel elçisi Ter-Simonyana gönderilen bir telgrafta gösterilirdi ki

“Şuşa Kaza'sının 5. Pircan Saha İcra Komitesi'nin verdiği bilgiye göre 24 Ekim'den itibaren, ESSR'nin dört atıcı polkun 150 kırmızı muhafize'çisi Xanzavardan (Zangezur) Kubatlı Kaza'sının Hacılar Köyü'ne girmiş, nüfusa kazanın Zangezura birleşmesini göstererek, Gorus Devrim Komitesine tabi olmayı talep etmişler. Percan 5'in Azerbaycan'ın bölünmez bir parçası olduğunu dikkate alırsak, belirtilen bölge Şuşa Kazasını içerir ve Şuşa Kaza'sının iç işlerine bile müdahale, arazinin sınırlandırılması gibi bir girişimdir” (ARPIİSPIHDA: F. 1, siy. 2, iş 59:192).

A. Şirvani'nın 30 Eylül 1922'de ESSR' nin yetkilisi Dovlatova çektiği telgrafında

“ASSC baş milis (polis) idaresinin verilerine göre Zangezur kazasının Kapan bölgesi sınırında Xaladuz ve Dercili toplumu sakinlerine ESSR hakimiyetinin kabul edilmesinin itiraf edilmesi amacıyla baskı yapılır. Bu topluluk Kubatlı Kaza'sının bir parçası olduğundan belli ki, idari olarak o ASSC hükümetine tabidir. Sizin kısmınızda ESSR hükümetinden rica ediyorum ki, sınırda olan iktidara anlatasınız ki, onların çıkışlarına son vermeli ve ayrıca gösterilen toplum sakinlerinin normal yaşam koşullarını bozmasınlar.” (ARPIİSPIHDA: F.1, siy. 74, iş 135)

diye yazıyordu.

Böylece, batı Zangezur Kaza'sının işgalinden sonra bile ESSR idaresi kendi dostları aracılığıyla, doğu Zangezurun Azerbaycan'dan koparılması girişimlerini sürdürmekte idi ve süreç 1992-1993 yıllarında Doğu Zangezurun Ermeniler tarafından işgali ile sonuçlandı. Fakat, merkezin desteğiyle, Azerbaycan'dan ekonomik ve stratejik açıdan önemli olan verimli ve üretken toprakların koparılması, sadece Zangezur ile sınırlı değildi, paralel olarak diğer bölgelere de asılsız iddialar gündeme getirilmiş ve sağlanmıştır. Yani, işgal aslında devam ediyordu. Yeni kurulan Sovyet toplumunda, ulusal kültürler, ulusal diller, vb. Ulusal sorunların çözümünde kalkınma eksiklikleri, ciddi hatalar yapıyordu. Milliyetçi tezahürlere karşı tutarlı bir mücadele yoktur ve bazen buna teşvik ediliyordu. Halkların etnik özellikleri dikkate alınmıyor, kendi geleneksel yerleşim yerlerinden sürülüp, soykırımlara maruz kalıyorlardı. Birçok parti, devlet adamları ve milli aydınlar takip ediliyordu. Doğal olarak, bu faktörler 70 yıl sonra Sovyetler Birliği'nin çöküşünde de rol oynamıştır.

ARŞİV BELGELERİ

ARDA: f.27, s.4. i.17, v.60
ARDA: f 27, s. 4, i. 20
ARDA: f. 28, s. 1, i. 127
ARDA: f.27, s.4, i.17
ARDA: f.27, s.4, i.20
ARDA: f.28, s.1, i.155, v. 19-20
ARDA: f. 27, s. 4, i. 13
ARDA: f. 28, s. 1, i. 11
ARDA: f. 28, s. 1, i. 155
ARDA: f.28, s.1, i.42
ARDA:f.410, s. 1, i. 98
ARDA: F. 28, siy. 1, i. 116
ARPIİ SSA, f. 276, s. 3, i. 87
ARPIİ SSA, f. 1, s.1, i.1
ARPIİ SSA, f. 1, s.1, i. 126
ARPIİ SSA, f. 1, s.2, i.1.
ARPIİ SSA, f. 1, s.74, i.124, v.58-59
ARPIİ SSA, f. 1, s. 1, i. 24, v. 51-52.
ARPIİ SSA, f. 1, s. 2, i. 24(a)).
ARPIİ SSA, f.1, s.1, i.22, v.20
ARPIİ SSA, f.2502, s. 3, i 9. s.98
ARPIİ SSA, f. 276, s. 9, iş 1, v. 47
ARPIİSPİHDA: F. 1, s. 2, i. 59
ARPIİSPİHDA: F. 1, s. 1, i. 14.
ARPIİSPİHDA: F. 1, s. 1, i. 22.
ARPIİSPİHDA: F.1, s. 2, i. 156
ARPIİSPİHDA : F.1, s. 2, i. 18
ARPIİSPİHDA: F. 1, s. 2, i. 5
ARPIİSPİHDA: F.1, s. 74, i. 135
ARPIİSPİHDA F1, s.1,iş 22
ATASE, A. 4/3671, K. 2919, D. 61-499, F. 3-26
RDSSTA, f.5, s.1, i.1220, v.1
RDSSTA, f.5, s.1, i.2796, v.4
RDSSTA, f.85, s.13. i.177. v.2-3
RDSSTA, f.85, s.13. i.71. v.1-1 (arx.)
RDSSTA, f.85, s.14, i.37. v.1
RDSSTA, f.85, s.14, i.37. v.1
RDSSTA, f.85, s.14. i.33, v.12
RDSSTA, f.85, s.14, i.33, v.16
RDSSTA, f.85, ş.14, i.33, v.20
RDSSTA, f.64, s.1,i. 105, v18
RFXSA, f.04, s.39, q. 232, i.52987, v.47
RDSSTA, f.64, s.1, i.1, v.30 arx.
RDSSTA. Orconikidze fondu. F.85, s. 13, i.177

KAYNAKLAR

HESENLİ, Cemil. (2012). Sovet dövründe Azərbaycanın Xarici

- Siyaseti (1920-1939). Bakı: Adiloğlu.
- HESENOV, V.S. (2004). Azərbaycan hemkarlar ittifaqı inzibati-amirlik rejimi dövründə (XX s. 20-30-cu illəri). Bakı: Elm.
- İSKENDER, Yılmaz (2000). Gümrü Antlaşması, AKDÜYK Atatürk Ataştırma Merkezi Yayınları, Ankara
- MUSAYEV, İsmayıl. (1996). Azərbaycanın Naxçıvan və Zengezur bölgələrində siyasi vəziyyət və xarici dövlətlərin siyaseti (1917-1921-ci illər). Bakı: Bakı Dövlət Universiteti.
- NERİMANOV, Neriman (1992). Ucqarlarda inqilabımızın tarixinə dair (İ.V.Staline məktub). Bakı: Azərneşr.
- ZEYNALOVA, T.M. (2004). Azərbaycanda Milli dövlət quruculuğu tarixindən (1920-1930-cu illər). Bakı: Elm.
- DEKMEJIAN R.H. (1968) Soviet-Turkish Relations and Politics in the Armenian SSR // Soviet Studies, Vol. 19, No. 4
- YERASIMOS, Stefanos. 1979, Türk- Sovyet İlişkileri. Gözlem Yayınları, İstanbul.
- АКОПЯН, Аршавир- ЭЛЬЧИБЕКЯН, Амбарцум (1955). Очерки истории Советской Армении. Ереван: Айпетрат.
- БАБЕРОВСКИ, Йорг (2010). Враг есть везде. Сталинизм на Кавказе. М.: РОССПЭН.
- ГАЛОЯН, Галуст (1977). Октябрьская революция и возрождение народов Закавказья. М.: Мысль.
- Декреты Азревкома 1920-1921. Сборник документов (1989). Баку: Азернешр.
- Документы внешней политики СССР. т. II (1 января 1919 г. - 30 июня 1920 г. (1958). М.: Госполитиздат
- Документы внешней политики СССР. Т. III (1 июля 1920 г. - 18 марта 1921 г.) (1959). М.: Госполитиздат.
- Документы внешней политики СССР. т. IV (19 марта 1921 г. - 31 декабря 1921 г.) (1960). М.: Госполитиздат.
- Из истории гражданской войны в СССР (1961). Сборник документов и материалов. В 3-х т. т. III (февраль 1920-октябрь 1922). М.: Советская Россия.
- К истории образования Нагорно-Карабахской Автономной Области Азербайджанской ССР 1918-1925 (1989). Документы и материалы. Баку: Азернешр.
- Коммунист, 1920, 2 декабря
- Коммунист, 1921, 21 июня
- Коммунист, 1920, 2 декабря
- МЯСНИКОВ, А.Ф. (1965). Избранные произведения. Ереван: Айастан.
- Нагорный Карабах в 1918-1923 гг.: Сборник документов и материалов /Отв. реп. В.А.Микаэлян. Ереван: АН Армении, 1992; <http://www.arsakhworld.com>
- НИФТАЛИЕВ, Илгар. Азербайджанская ССР в экспансионистских планах армян (20-е годы XX века). (2010). Баку: Изд. Tehsil
- Образование СССР. Сборник документов. 1917-1924 / (1949). Под ред. Э.Б. Генкиной. М., Л.: Академия наук СССР.
- Правда, 1920, 4 декабря

Проект мирного договора между РСФСР и Республикой Арменией // Армянский вестник, 2002, №1-2 / <http://www.hayastan.ru>

Список населенных мест Азербайджана (по материалам сельскохозяйственной переписи 1917 и 1921гг.) (1922). Баку: Издание Наркомпрод комиссия по продналогу.

MAKALEDE KULLANILAN KISALTMALAR

ARPIİSPİHDA-Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdaresinin Siyasi Partiyalar və İctimai Hərəkatı Dövlət Arxivi

ARPIİ SSA -Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdaresinin Siyasi Sənədlər Arxivi

AR DA -Azərbaycan Respublikası Milli Dövlət Arxivi

RDSSTA- Rusya Dövlət Sosial-Siyasi Tarix Arxivi

EKP MK- Ermenistan Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsi

AKP MK – Azərbaycan Komünist Partiyası Mərkəzi Komitəsi

RKP MK- Rusya Komünist Partiyası Mərkəzi Komitəsi

RSFSR- Rusya Sovyet Federativ Sosialist Respublikası

ESSR- Ermenistan Sovet Sosialist Respublikası

ҰЛТ ЛИДЕРІ РЕТІНДЕ НАЗАРБАЕВ

Bibigül İLYASOVNA İMANBEKOVA *

ÖZET

Kazakistan bağımsızlığını kazanmasının ardından hem bölgesel hem de küresel alanda görünür ve etkin bir ülke haline gelmiştir. Bölgesinde ekonomik, siyasi ve sosyo-kültürel ilişkilerin gelişmesinde rol üstlenen Kazakistan, uluslararası örgütlerde de etkin roller üstlenmiş, yeni uluslararası örgütlerin kurulmasına ön ayak olmuştur. Ekonomik olarak da bölgedeki ekonomik işbirliğinin artmasında önemli bir role sahip olan Kazakistan, hem Batı ile hem de Çin ile önemli ekonomik bağların kurulmasını sağlamıştır. Bölgesel ve küresel pek çok olumsuz koşula rağmen Kazakistan'ın iç istikrarını koruyarak, bölgede öne çıkan bir devlet olmasında Nazarbayev'in siyasi kararları etkili olmuştur. Bu makalede Nazarbayev'in karar mekanizması içindeki merkezi ve belirleyici rolü ile Kazakistan'ın siyasi ve ekonomik yükselişi arasındaki ilişki incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Kazakistan, Siyaset, Dış Politika, Lider

NAZARBAYEV AS A NATIONAL LEADER

ABSTRACT

Kazakhstan became a visible and active country in both the regional and global area after its independence. Kazakhstan has a role in the development of economic, political and socio-cultural relations in Central Asia. Besides Kazakhstan has also played an important role in international organizations and supported the establishment of new international organizations. Kazakhstan which has an important role in increasing economic cooperation in Central Asia, has provided important economic ties with both the West and China. Despite many regional and global unfavorable conditions, Nazarbayev's political decisions have been influential in maintaining Kazakhstan's internal stability and becoming a prominent state in Central Asia. In this article, the relationship between Nazarbayev's central and determinant role in decision-making process and the political and economic ascent of Kazakhstan has been examined.

Key Words: Kazakhstan, Politics, Foreign Policy, Leader

КІРІСПЕ

Бір елдің саяси және экономикалық тұрақтылығы оның ішкі және сыртқы саясатын басқару қабілетіне байланысты. Әр елде саяси шешім қабылдау әртүрлі болуы мүмкін. Сондықтан, кейбір елдерде жылдар бойы қалыптасқан саяси жүйелер ықпалды болса, ал кейбір елдерде күшті көшбасшылар бірінші орында тұрады. 1991 жылы тәуелсіздік алған Қазақстан Кеңестік Социалистік Республикалар Одағынан шыққаннан кейін жаңа және тәуелсіз ел ретінде көптеген салаларда басқарудың жаңа жүйесін құруға мәжбүр болды. Бұл үдерісті басқару үшін күшті көшбасшы және басқару кадрлары қажет. Қазақстан Кеңестік Социалистік Республикалар Одағының соңғы көшбасшысы болған Нұрсұлтан Назарбаев, тәуелсіз Қазақстан Республикасының тұңғыш көшбасшысы болды. Тәуелсіздік алғаннан кейін Қазақстан саяси және экономикалық салада тұрақты мемлекет болды, сонымен қатар ішкі тыныштық пен әлеуметтік-мәдени тұрғыда дамуын жалғастырды. Сонымен қатар Қазақстан Орталық Азия аймағында да, жаһандық аренада да көрнекті және белсенді елге айналды. Қазақстанның өңірлік және жаһандық мәселелердегі дипломатиялық ролі Қазақстанды бүкіл әлемде

* Prof. Dr., Kazak Devlet Kızlar Pedagoji Üniversitesi , Imanbekova.66@mail.ru

дипломатиялық брендке айналдырды. Бұл үдерістің басты көшбасшысы - Қазақстан Республикасының Президенті Нұрсұлтан Назарбаев болды.

Қазақстанның Әлемдік Бейбітшілікке Қосқан Үлесі

Қазақ елі бүгінгі таңда әлем мойындаған ел. Тәуелсіз Қазақстан 2017-18 жылдарға БҰҰ Қауіпсіздік Кеңесінің сайланған мүшесі ретінде Қазақстанның жаһандық көшбасшылығын әлем мойындап отыр. Қазақстанның тәуелсіздігімен жаһандық бейбітшілік пен өркендеу ісін ілгерлетудегі қазақ елінің қосқан үлесі зор. Қазіргі кезеңде жаһандық мәселелерді талқылауда және маңызды шешім қабылдауда өзіндік пікір білдіре алатын ықпалды мемлекет. Тәуелсіздіктің 26 жылдық тарихында стратегиялық тұрғыдан өте маңызды ұзақ мерзімді бағдарламалар қабылдап дамудың өзіндік үлгісін қалыптастырған ел. Ғаламдық қауіпсіздікті қамтамасыз етудегі Н.Ә.Назарбаевтың ядролық қарусыздану туралы идеясының саяси мәні зор. Қазақстан әлемдегі 4ші арсенал ядролық қарудан өз еркімен бас тартқан бірінші ел. 1992 жылдан ядролық арсеналынан өз еркімен бас тартқаннан бастап қаруды таратпау ісіне күш салып келе жатқан халықаралық көшбасшы мемлекет ретінде танылды (Назарбаев, 2010). Сондайақ Қазақстанда ядролық байыту технологияларының таралу қаупін азайтуға бағытталған МАГАТЭнің төмен байытылған уран банкінің ашылуы да үлкен жетістік.

Өзге елдердің жүз жылға жуық жүріп өткен даму жолын, Қазақ елі 20- жыл ішінде жүріп өтті және толағай табыстарға қол жеткізді. Осы уақыт аралығында өзіне тән саяси әлеуметтік институттары бар, әлемдік қауымдастықтан ойып орын алатын, ғаламдық басқосуларды өз еліне өткізіп отырған жас мемлекет болып қалыптасты. Бүгінде Н.Ә.Назарбаев планетаға ортақ, адамзатқа ортақ толғақты мәселелердің түйінін тарқатудың жолдарын көрсеткен саясаткер ретінде әлемге танымал тұлға. Бұл үлкен еңбектің нәтижесі. Осындай атқарылған игі істер Ұлт лидері Н.Ә. Назарбаевтың мықты стратег, көреген саясаткер екендігін көрсетті. Егемен тарихы мен сол тарихты халқымемен бірге сомдап келе жатқан Ұлт көшбасшысының сындарлы саясатының жемістері.

Қазақстан Республикасы әлемде тұңғыш рет ядролық қарудан өз еркімен бас тартып , ұлтаралық татулықтың, дінаралық келісімінің жасампаз бейбіт жолын қалыптастырған мемлекет. Ең бастысы, қазақ халқымен бірге өзге де этностардың да Отаны болып табылатын, қазақстан бүкіл әлемге қоғамдағы татулық пен ынтымақтастықты сақтаудың әр түрлі ұлттық мәдениеттер мен діндердің үйлесімді дамуына қамқорлық жасаудың жарқын үлгісін көрсетіп берді. Егеменді елдің қауіпсіздігі мен тәуелсіздігі қамтамасыз етілді, конституциялық жолмен мемлекеттік және саяси билік құрылымдарын жаңарту негізінде елдің демократиялық жолмен дамудың берік іргетасы қаланды. Қазақстан индустриялық- инновациялық дамуды жалғастырып ел экономикасын әртараптандырып, нарықтық қатынастарды қалыптастырды (Назарбаев, 2015). Осының негізінде Қазақстан дүниежүзілік экономикада өз орны бар елге

айналды. Тәуелсіз Қазақстанда 26 жылдан астам уақыт аралығында жеке адамның құқықтар мен бостандықтары заңмен қорғалып, демократиялық институттар орныққан ашық қоға құрылды. Қазақ елінің ұлттық санасы жаңғырып, өзін-өзі тану, өзінің бай ежелден қалыптасқан тарихы мен ұлттық дәстүрлерін құрметтеп ұлы тұлғаларын бүкіл елге танытып бай рухани қазынасын әлемдік өркениетпен ұштастыру бағытында қыруар шаруа атқарылды. Сондай ақ қазақ елі ғаламдық саяси институттардың тізгінін қолға алып үлкен бас қосуларды өткізіп келеді. Атап айтсақ 56 мемлекеттің үш құрлықты қамтитын Еуропадағы Қауіпсіздік пен Ынтымақтастық Ұйымына төрағалық етіп, оның Саммитын өткізді, екінші саликалы ұйым Ислам Ынтымақтастығы Ұйымына басшылық етіп Ислам Конференциясын өткізді. Еуразия кеңістігінің қақ ортасында орналасқан Елордасын тұрғызды. Астана әсем қаламыздың 20жылдық мерей тойы келе жатыр.

Дипломатиялық Қызмет Және Халықаралық Қатынастар

Астана-халқымыздың сан ғасырлар бойы армандаған киелі егемендігінің символына айналды. Бұл ғасырлар тоғысының ұлы жобасы болды. Саяси тарихи маңызы зор Ақордада әлемдік мәні бар саяси, рухани халықаралық форумдар өткізіп келеді. Ал соңғы жылдары күллі түркі әлемінің мәдени астанасы деген атқа ие болды. Елбасының бастамасымен қабылданған алғашқы саяси стратегиялық маңызы зор бағдарлама Қазақстан- 2030 стратегиясы болды. Еліміздің ұлттық қауіпсіздігін қамтамасыз ету туралы үлкен міндет қойылған болатын. Ол кезде бұл міндеттің орындалуы мемлекеттік егемендікті сақтаудың, аумақтық тұтастықты және шекараның мызғымастығын қамтамасыз етудің кепілі ретінде атап көрсетілген болатын. Еліміздің егемендік алуының жиырма алты жылдық тарихында басты жетістіктерінің бірі ел аумағының тұтастығын бекіткен әрі оны мызғымастай етіп шегелеген шекарасы болып табылады. Көптеген жылдар бойы мойындалмай келген біздің территориялық тұтастығымызды Қытай Халық Республикасының мойындап, шекаралық келісімге қол қойғаны елбасының қажырлы еңбегінің арқасында екені сөзсіз шындық. Себебі тарихи мәліметтерге жүгінетін болсақ Қытаймен шекаралас жатқан 15 мемлекеттің ішінде Қазақстан Қытай үкіметінің келісімімен жүз пайыз шекара аумағын тиянақтап алған жылғыз мемлекет. Елбасының ең гуманистік идеясының бірі адамзат атаулының қолдауына ие болған ядролық қарусыз әлем құру болды. Қазақ халқына есепсіз радиациялық нәубат әкелген жер асты мен үстіне және атмосферада 40 жыл бойы 500 ге жуық ядролық сынақтар өткізілген ядролық зымырандар жүйесін жойды. Н.Ә. Назарбаевтың сындарлы саясатынан туындаған қадамның ешқашан мәнін жоймайтыны ақиқат. Әлемдегі ең алып ядролық арсеналға ие болса да одан өз еркімен бас тартып, өзгелерге үлгі болған мемлекет басшысының орасан еңбегінің нәтижесі екендігін әлем мойындады. Сондай ақ қазақ елі полиэтникалық, көпконфессионалды мемлекет ішінде этносаралық, мәдениетаралық, дінаралық татулықтың үлгісін бүкіләлемге паш етіп отырған, ешкімді шеттету мен кемсітуді білмейтін, ішкі саясаты сындарлы, сыртқы саясаты

көпвекторлы экономикасы тұрақты даму жолына түскен Қазақстанның жасампаз болашағы жарқын. Еліміз Егемендік алғалы бері көпжақты мемлекет аралық қарым қатынасқа айырықша мән беріп, саяси экономикалық әріптестікті дамытуға әрі интеграциялық бастамаларды іске асыруға және ең бастысы жахандық және аймақтық қауіпсіздіктің тұрақтылығына кепіл болып отырған БҰҰ, Шанхай Ұнтымақтастық Ұйымы, Ислам Ұнтымақтастығы Ұйымы, Кеден Одағы тағы да басқа ұйымдармен тығыз қарым қатынас орнатты. 2010 жылы БҰҰ нан кейінгі әлемдегі ең ірі халықаралық форум ЕҚЫҰ на ұзақ талқылаудың нәтижесінде төрағалық тізгінді Ұйымға мүше Азия мемлекеттері, ТМД және мұсылман елдерінің ішінде бірінші болып қазақ елі алды. Бұл біздің еліміз бен елбасымызға жүктелген зор міндет болатын (Назарбаев, 2018).

Қазақстар Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаев мықты стратег екендігін көрсетті. Ұйымның үш өлшемі бойынша іске асырылуға тиісті қыруар істің қай қайсысы да елбасының тікелей басшылығымен мұқият ойластырылған бағыт бағдарға сәйкес жүргізілді. Елбасы ұсынылған төрт қағидаға сенімге, дәстүрге, ашықтыққа және төзімділікке негізделді. Осы қағидаттар Қазақстан төрағалығы тұсында өткізілген күллі шараның өзегіне айналды. Бұл қағидаттар қазақ елінің жүргізген іс шаралары осы ұйымға мүше елдердің зор қолдауына ие болды. Қазақстар Республикасы зайырлы мемлекет екендігін бүкіл әлемге дәлелдеді. төрағалығы тұсында өткізілген күллі шараның өзегіне айналды. Бұл қағидаттар қазақ елінің жүргізген іс шаралары осы ұйымға мүше елдердің зор қолдауына ие болды. Қазақстан Республикасы зайырлы мемлекет екендігін бүкіл әлемге дәлелдеді. Қазақстанның алдында төрағалық жасаған ұйымға мүше мемлекеттердің бірде бірі 1999 жылдан бері үш жылда бір рет өтіп тұруға тиісті кезекті саммиттерін өткізе алмаған еді. Қазақ елі Елбасының халықаралық аренадағы биік беделінің арқасында Ұйымға мүше 56 мемлекеттің келісімімен, 11 жылдан кейін кезекті Саммитті жоғары деңгейде өткізіп берді. Жалпы консенсуспен Астана Декларациясын қабылдады. Егемен Қазақстанның алтын әріппен жазылатын беттерінің біріне айналды. Қазақстан бүгінде әлемде өзекті болып отырған дінаралық келісім мәселесінде шешудегі рөлі зор. Елімізде үш жыл сайын өткізетін Әлемдік және дәстүрлі дін басшыларының съездері. Әлемдік деңгейде кеңінен танылып, көшбасшыларының жахандық үнқатысуына айналған. 2003 жылдан бері қарай тұрақты түрде өткізіліп келе жатқан бас қосу Президенттің парасатты бастамаларының бірі. Саяси әлеуметтік маңыздылығы жоғары, бүгінгі таңда Елбасымыз бен қазақ елінің сыртқы саясатының өзекті бағыттарының біріне айналаған бұл форумның 10 жылда қабырғасы қатайып, бұғанасы бекіді. Жыл сайын дінаралық татулық пен келісімге деген қызығушылық басым болды.

Алғашқы съездге 17 елдің өкілдері қатысса 2013 жылы өткен 4 съездге әлемнің түпкір түпкірінен 85 делегет қатысты. Оның ішінде дін лидерлері ғана емес, белгілі саясаткерлер, қоғам қайраткерлері бар. Елбасымыз Н.Ә.Назарбаевтың көрегендік саясатының нәтижесінде негізі қаланған форум қазіргі кезеңде жахандық өркениетаралық, мәдениетаралық және

дінаралық үнқатысу процесінің жандануына күшеюіне, әлемдегі қауіпсіздік, бейбітшілік пен келісімнің орнығуына сүбелі ықпал тигізетін рухани үнқатысу алаңына айналып отыр. Бұл форумға бірнеше рет қатысқан әлемдік дін лидерлерінің арасында бір біріне деген сыйласты қорғап қана қойған жоқ сонымен қатар күллі діндердің өзегінде жатқан адамзатты бірлікке, сабыр мен төзімділікке тәрбиелейтін рухани ортақ құндылықтарды дәріптеуді өзінің мақсат мүддесі мен мұратына айналдыратын съездің өзіне деген биік құрметті қалыптастырып отыр. Төртінші съезде форумның ең жоғарғы басқарушы органы 15 көшбасшысы тұлғадан тұратын. Әлемдік және дін лидерлерінің кеңесі құрылды. Әлемдік халықаралық ұйымдардың қатарына бейбітшілік пен келісімді ту етіп, оны адамзат таңдауына айналдыруды мұрат еткен Елбасының өзі қабырғасын қалаған Әлемдік және дәстүрлі діндердің съезі келіп қосылды. Съездің екінші штаб пәтері бүгін әлемге танымал. Ол Астанада еліміздегі саяси тұрақтылықтың символына айналып келе жатқан пирамида сынды Бейбітшілік пен келісім сарайының ғимараты/4/.

2007 жылы Әлемдік дағдарыстың салдары біздің елімізге де тиген болатын. Елбасы бастамасымен дағдарыстан шығудың жолдарын іздестіру мақсатында Еуразия кеңістігінің жетекші ғылыми ұйымдарының басын қосуға бағытталған «Ғалымдардың еуразиялық, экономикалық клубы» деп аталатын қауымдастық дүниеге келген болатын. 2008 жыл бұл қауымдастық әлемнің 45 елінің жетекші экономис ғалымдары мен саясаткерлерінің басын қосып бірінші Астана экономикалық форумы өткізілген болатын. Одан кейінгі үш жылда экономикалық дағдарыстың салдарына әлемдік экономиканың келешегіне, халықаралық валюта жүйесіне және экономика теориясы мен практикасының көкейкесті мәселелеріне бағытталған тағы да үш алқалы форум өтті. Бесінші экономикалық форум өзінің халықаралық аренада кеңінен танымал ғаламдық экономиканың үнқатысу алаңына айналды. 2011 жылы форумға әлемнің 80 елінен бесмыңнан астам делегат қатысып, форумның жаңа құрылымы Новел сыйлығы лауреаттарының клубы ашылды. 90 Елден келген астам ұсыныс келіп түскен болатын «Қазіргі заман ойшылдары» атты жахандық рейтингке іліккен 4 тұлғаның ел тізгінін ұстаған бұрынғы және бүгінгі мемлекет қайратерлерінің халықаралық ұйымдармен аймақтық бірлестіктердің басшыларының белсенді қатысуы форум деңгейінің халықаралық деңгейге көтерілгендігін көрсетеді. Елбасының қай бастамасын алсақ та терең білім мен біліктіліктің тәжірибе мен ізденістің жемісі екендігіне көз жеткіземіз. Қазақ елі егемендіктің алғашқы күнінен бастап ақ «алдымен экономика одан кейін саясат» деген қағидатты ұстанып келеді. Бұл ұстанымның өміршендігіне бұл күндері өзіміздің де өзгелердің де көздері анық жетіп отыр.

Елбасының батыл жүргізген саясатының арқасында елімізге әлемдік бизнестің флагмандары әрі ең ірі инвесторлар болып табылатын Шеврон, Бритиш Петролеум, Арселор Моторс және басқа да ірі халықаралық компаниялар келіп, мұнай газ металлургия және экономиканың салаларында тез дамытуға мүмкіндік ашты. Тікелей тартылған шетелдік инвестицияның арқасында 1999-2007 жылдар арасында еліміздегі жалпы өнім орта есеппен

жылына 10 пайызға өсіп, еліміздің қарқынды дамуына алғашқы нәтижелерін бере бастаған болатын. Шет елдік инвесторлар кеңесінің ел экономикасының қарқынды дамуына барынша ықпал еткен болатын. Бүгінгі таңда елге тартылған шет елдік инвестицияның жалпы көлемі 150 млрд АҚШ долларын құрайды. 15 жылға жуық тұрақты жұмыс істеп келе жатқан шет елдік инвесторлар құрамына енген айтулы халықаралық компаниялардың саны бұл күнде 30 ға жеткен. Қазақстанға тартылған 150 млрд. доллар Орта Азия аймағына келген тура инвестицияның пайызын ерекше айтуға болады. Мұның өзі елбасының толағай еңбегіменен дипломатиялық саясатының нәтижесінде екені айдан анық.

ҚОРЫТЫНДЫ

Осыдан 26 жыл бұрын ғана егемендігін алған тәуелсіз Қазақстан бүгінде экономикасы дамыған әлеуметтік салалары тұрақты халықаралық үдерістердің абыройлы қатысушысына айналған мемлекет. Еліміздің ұзақ мерзімді стратегиялық бағдарламалар көп нысаналы құжаттардың бірі. Үкіметтің осы уақытқа дейін сатылап жүзеге асырылып келе жатқан көп салалы қызметінің кешенді жиынтығы. Ел дамуының индустриялық инновациялық стратегиясы денсаулық сақтау, білім және қолдауды қамтиды. Тәуелсіздіктің жиырма алты жылындағы толағай табыстарымыз, қол жеткізген жетістіктеріміз елбасымыз Н.Ә.Назарбаевтың мықты стратег ұлт лидері екендігін дәлелдейді. Еліміздің келешегі жарқын даму қарқыны үстем болатынына қазақстандықтар кәміл сенеді. Бүгінгі таңда ел экономикасының әр тараптануына ықпал етіп, шикізаттық бағыттан сервистік технологиялық бағытқа өтуге алғышарттар толық қалыптасты. Экономикалық даму мен өркендеу шет елдермен байланыс орнатудың күре тамыры Батыс Еуропа, Батыс Қытай жол торабы. Осындай ел ішіндегі нәтижелі іске асырылып келе жатқан темір жол жүйелері толық іске қосылған кезде халқымыздың дәулетті ел болатынына дамыған өркениетті елдер қатарынан орын алатынына нық Қазақстан халқы сенеді. Саяси стратегиялық басым бағыттары анықталған озық 30 елдің қатарынан көрініп Мәңгілік ел болу басты мақсатымыз.

ӘДЕБИЕТТЕР

НАЗАРБАЕВ, Н.Ә., Бейбітшілік кіндігі, Алматы, 2010.

НАЗАРБАЕВ, Н.Ә., Әлемдік және дәстүрлі діндер көшбасшыларының бас қосуында сөйлеген сөзі. Ана тілі газеті 2015ж, №121.

НАЗАРБАЕВ, Н.Ә., 2018 жылғы қазақстан халқына жолдауы// Егемен Қазақстан 2018ж 11 қаңтар.

AVRASYA'DA BÖLGESEL İSTİKRAR VE İKTİSADİ KALKINMADAKİ ROLÜ AÇISINDAN ŞANGAY İŞBİRLİĞİ ÖRGÜTÜ

Kasimu MAIMAITIALI*

ÖZET

Barış ve iktisadi gelişmeyi gerçekleştirmek isteği, küreselleşme ve uluslararası bütünleşmenin gittikçe derinleşmekte olduğu modern dönemde dünyadaki tüm devletlerin başlıca ilgi alanı durumundadır. Şangay İşbirliği Örgütü (ŞİÖ), Çin ve Rusya başta olmak üzere, Orta Asya'daki sınır komşularıyla Sovyetlerin parçalanmasıyla ortaya çıkan güvenlik sorunlarına ortak çözüm getirmek ve bölgesel istikrarı korumak amacıyla kurulmuştur. Bu çalışmada, ŞİÖ'nün kurulduğundan günümüze dek nasıl sürekli genişleme içerisinde olduğu tarihi verilere dayanarak açıklanmaktadır. Ayrıca, Avrasya'da istikrarın korunması, iktisadin kalkınması, ticari, teknoloji vb. alanlardaki bölgesel gelişmeler ve işbirliğinin artmasındaki önemi tartışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: ŞİÖ, Bölgesel İstikrar ve Kalkınma, İşbirliği

SHANGHAI COOPERATION ORGANIZATION AND ITS IMPORTANCE OF REGIONAL PEACE AND DEVELOPMENT IN EURASIA

ABSTRACT

As the globalization and integration is deepening in all over the world, the desire to peace and development is become a major concern of all countries in the modern era. Shanghai Cooperation Organization was established to tackle security problems and safeguard regional stability in Post-Soviet era with the leading of China and Russia together with their Central Asian neighbors. The aim of this work is that, with the help of using historical data to explore development process of the SCO. At the same time, to evaluate its vitality in increasing regional cooperation's in security, economic development, trade, technology and in other areas.

Key Words: SCO, Regional Peace and Development, Cooperation

GİRİŞ

Sovyetlerin parçalanması, Avrasya bölgesi için yeni iktisadi fırsatların yanı sıra yeni güvenlik sorunlarını da beraberinde getirmiştir. Terör, bölücülük ve sınır sorunları, güvenlik sorunlarının başında gelmektedir. Bunların çözülmesi, bölgesel işbirliği oluşturmayı gerekli kılmıştır. Başlangıçta bölgesel istikrarı korumak amacıyla Çin ve Rusya'nın öncülüğünde sınır komşuları olan Kazakistan, Kırgızistan ve Tacikistan'la birlikte 1996 yılında kurulmuş olan Şangay Beşlisi'ne Özbekistan'ın katılımıyla 2001 yılında bu örgütün adı ŞİÖ olarak değiştirilmiştir.

Kurulduğundan günümüze dek ŞİÖ sürekli yeni üyeler kabul ederek genişleme içerisinde. İlgi alanı, ilk kurulduğu bölgesel istikrarı garanti etmekten sürdürülebilir bölgesel ortak kalkınmayı amaçlayan çok yönlü iktisadi, ticari, ulaşım, altyapı, enerji ve teknoloji gibi bölgesel işbirliği gibi diğer geniş alanları da kapsamaktadır. Özellikle 2017 yılında Hindistan ve Pakistan'ın resmi üye olmasıyla ŞİÖ etkisini daha da artırmıştır.

ŞİÖ, Çin, Hindistan ve Rusya gibi dünyadaki hızlı gelişmekte olan ülkeleri bünyesinde barındırmaktadır. Geniş piyasası, dinamik iktisadi alanı, dünyanın çok önemli stratejik alanlarını kapsamasıyla, Birleşmiş Milletler, Avrupa Birliği Avrasya İktisadi İşbirliği vb. uluslararası kurumlarla işbirliğini pekiştirerek dünyadaki en etkili uluslararası kurumlardan biri durumuna gelmiştir. Bu çalışmada öncelikle ŞİÖ kuruluş amacı ve bölgesel istikrar için taşıdığı önemi, örgütün bölgesel ticaretin gelişmesi, iktisadi kalkınma ve bölgesel bütünleşmedeki önemi tartışılacaktır.

* * Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Avrasya Araştırmaları Anabilim Dalı Doktora öğrencisi, kashgar16@gmail.com

1. Bölgesel İstikrar İçin İşbirliği

Sovyet Birliğinin dağılmasıyla Orta Asya'daki birçok cumhuriyet bağımsızlığını elde etmiştir. Bunlar içinde Özbekistan ve Türkmenistan hariç diğerlerinin Çin ile doğrudan sınırları vardır. Yeni bağımsız olan bu devletlerin güvenlik açısından zayıflıkları olduğundan bazı sorunlarla yüz yüze kalmışlardır. Sınır belirsizliği ve terör tehdidi bu problemlerin başında gelerek bölgesel ortak bir çözüm getirmeyi zorunlu kılmıştır. Çin, 1996 yılında Rusya, Kazakistan, Tacikistan ve Kırgızistan ile sınır sorunlarını çözmek ve güvenlik sağlamak amacıyla Şangay anlaşmasını imzalamıştır ve bu sonradan Şangay Beşlisi olarak adlandırılmıştır (Michael Fredholm, 2013: 3). Çin 2002 yılında Rusya, Kazakistan, Tacikistan ve Kırgızistan ile sınır anlaşması yapmış ve sınır probleminin çözülmesi için uygun ortam oluşturulmasını sağlamıştır; güvenlik işbirliğinin güçlenmesi ülkelere arasındaki sınır geçişleri ve insanların ikili hareketliliğinin artmasına neden olmuştur (Anna Matveeva and Antonio Giustozzi, 2008: 13).

ŞİÖ, 2001 yılı Haziran'da kurulduktan sonra bölgesel güvenlik ve istikrarı sağlamak, üye ülkelerin ortak çıkarlarını korumak, karşılıklı yarar ve çıkarlara dayalı işbirliğini teşvik etmeğe yönelik çalışmalarını sürekli geliştirerek Avrasya'nın etkili mekanizmalarından biri haline gelmiştir (Chen Xiaoqin, 2010: 13). Örgütün asıl ilgi alanı güvenlik, diğer kültürlerle saygı, başkalarının iç işlerine karışmamak ve tarafsızlık prensiplerini içeren “*Şangay Ruhü*” ise felsefesidir. ŞİÖ, Haziran 2017'de Astana'da gerçekleştirilen toplantıda Hindistan ve Pakistan'ın tam üyelik statüsünü elde etmesiyle daha da genişlemiştir (Sectesco, 2018). Toplantıda, Afganistan, Bela Rus, İran ve Moğolistan gözlemci devletler, Azerbaycan, Ermenistan, Kamboçya, Nepal, Türkiye ve Sri Lanka diyalog ortakları olarak belirlenmiştir.

ŞİÖ, Rusya önderliğinde, Ermenistan, Belarus, Kazakistan, Kırgızistan, Tacikistan ve Özbekistan'ın (2006'dan 2012'ye kadar üye olarak kalmıştır) üyeliğinde 2002 yılında kurulan Güvenlik Antlaşması Örgütü (CSTO) ya da NATO gibi bir askeri ittifak değildir ve öyle tanımlanmamalıdır (Michael Fredholm, 2013: 4). Ama güvenlik sorunu ve barış sağlamak, örgüt üyelerinin ortak hedeflerinden biridir. Örgüt, organizasyon yapısını etkili şekilde genişleterek, diğer devletler ve çok taraflı kurumlarla resmi bağlar kurmuştur. Her ne kadar somut olsa da, Avrasya'da ekonomik, politik ve güvenlikle ilgili etki ve nüfuzunu artırmak ve pekiştirmeğe yönelik eylemler yapmaktadır (Julie Boland, 2011: 8).

Örgütün kapsadığı alan Avrasya'nın çoğunu ve toplam nüfus ise dünya nüfusunun hemen yarısını oluşturur. Üye devletler boyutları, gelişmişlik düzeyi ve izlediği siyasal sistemlerinin farklı olmalarına rağmen hepsi gelişmekte olan ülkelere olmaktadır. İktisadi kalkınmaları için kendi ülkeleri içinde ve mevcut olduğu bölgede istikrar sağlamak onların ortak hedeflerindedir. Bu ülkeler, farklarından ziyade, ortak çıkar ve hedefleri için bir araya gelmişlerdir. Bölgesel işbirliğini sağlamak ise bölgesel istikrarı korumak açısından önemli olup barışçıl gelişme hedefine ulaşmak hayati önem taşımaktadır.

İstikrarsızlık ve savaş, iktisadi gelişmenin önündeki en tehlikeli engellerden biri olarak tanımlanır. Bölge, Afganistan savaşı ve Tacikistan iç savaşında buna şahit olmuştur. Afganistan ve Orta Asya, küresel terör, ayrılıkçılık, aşırıcılığın ana üstlerinin hareket alanlarından olarak ondan zarar görmüştür. ŞİÖ'nün gelişme sürecinde, Afganistan sorunu her zaman yakından ilgilendiği konu olmuştur (Yu Jianhua, 2012: 60). Ortadoğu ve Afganistan gibi istikrarsız alanlarla sınır olması ve bir de istikrarsızlığın nedenlerinin diğer ülkelere taşınma olasılığını yok saymak zor olduğundan, bölgedeki devletleri ortak güvenlik ve başka çıkarlar için işbirliği yapmaya sürüklemiştir. ŞİÖ, devletler ile ikili ilişkilerini geliştirmekle, uluslararası kurumlarla olan ilişkilerini de geliştirmeye önem vermektedir. 2004 yılında, Birleşmiş Milletler Genel Kuruluyla, 2006 yılında CSTO ile anlaşma yapmıştır ve Avrupa Birliği'yle olan münasebetlerini geliştirmiştir. Özellikle, Avrupa Güvenlik İşbirliği Teşkilatıyla Orta Asya güvenlik konularında günümüze kadar forumlar düzenlemektedir (Julie Boland, 2011: 10).

ŞİÖ, üye Devletler Arasındaki problemleri barışçıl çözmeye platform sunabilir. Çin açısından, Rusya, Kazakistan, ŞİÖ'nün amacı, üye devletlerarasında karşılıklı güven ve komşuluğun güçlendirilmesi, eğitim, enerji Kırgızistan ve Tacikistan tarafından imzalanan sınır destek anlaşması hem Çin'in kuzey ve batı bölgesinin güvenliğine yasal olarak koruma sağlamış hem de bölgenin ekonomik gelişmesine elverişli ortamı garanti etmiştir (Chen Huanyin, Liu Zaiqi, 2012: 40)., ulaştırma, turizm ve çevre koruma da olduğu kadar, politika, ticaret, ekonomi, araştırma, teknoloji ile kültür alanlarında da etkin işbirliğini teşvik etmektedir. Bölge barışı, güvenliği ve istikrarı sağlamak için ortak faaliyet yaparak, demokratik, adil ve rasyonel yeni uluslararası politik ve ekonomik düzenin kurulmasına doğru ilerlemek ise ana hedeflerinden olarak belirlenmiştir (Sectsco, 2018).

Karşılıklı menfaatleri gözetmek ve kendi aralarındaki farklılıklara saygı duyarak ortak hedefler için çalışmak, sadece, Çin ya da Rusya açısından değil, tüm üye ülkelere kazanç sağlayacaktır. Rusya ve Çin Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi üyesidir, onlara Hindistan ile Pakistan'ın eklenmesiyle dört nükleer güce sahip devlet ŞİÖ üyesi olmuştur. Güvenlik sorunu her devlet için olduğu gibi bu devletler açısından da hayati önem taşımaktadır. Sınır belirsizlikleri devletlerarasındaki istikrar için gizli tehdit olarak bilinir. Çin, Rusya ve Orta Asya'daki komşu ülkeler başta olmak üzere sınırının çoğunda ŞİÖ çerçevesinde, barışçıl sınır anlaşmalarını gerçekleştirerek barışı güvence altına almıştır.

Çin ve Hindistan, Hindistan ile Pakistan arasındaki sınır belirsizliği problemi hala devam etmektedir. Örgütün, problemleri barışçıl çözüme mekanizmasıyla nükleer güce sahip olan komşuları bir araya getirerek kendi aralarında barışçıl anlaşmalara katkıda bulunması sadece bu ülkelerin istikrarı için değil, bölge ve dünya barışını sağlamak için çok önemlidir. Bu ise örgütün üstesinden gelebilmesi beklenen sorunların başında gelmektedir. Askeri açıdan çok zayıf olan üye ülkeler için ise diğer güçlü üyelerin desteğiyle onların kendi güvenliğini garanti etmesine örgütün olumlu katkı sağlayabilmesi beklenmektedir.

Uzun vadeli istikrarın sağlanması, bölgesel kalkınma ve ortak iktisadi gelişmeyi gerçekleştirmek için önemlidir. ŞİÖ, bu açıdan olumlu rol üstlenebilir. Geniş anlamda, üyeler arası bölgesel istikrarın korunmadığı zaman ŞİÖ üyelerinin belirlediği uzun vadeli hedeflere ulaşabilmesi, ortak ve barışçıl kalkınmayı gerçekleştirebilmesi zor olacaktır. Bu sebepten istikrar, çok taraflı ve bölgesel kalkınmayı gerçekleştirmek için ortam hazırlamanın olmazsa olmaz ön şartlarından biridir ve ŞİÖ bu amacı gerçekleştirmek için katalizör olabilir.

2.Bölgesel Ticaretin Gelişmesi

ŞİÖ günümüze içerisindeki kadar sürekli kendini geliştirme ve genişleme. İlgi alanı, kurulduğu dönemdeki sınır sorununu çözmek ve bölgesel güvenliği sağlamak iken, günümüzde daha geniş alanları içermektedir. Güvenlik alanına ek olarak diğer büyük amaçlarından biri, bölgesel ekonomik işbirliğinin çeşitli biçimlerini, ticareti desteklemek ve onlara teşvik vermektir; uzun dönemde ise, merkezi rolünün güvenlikten iktisadi alana dönüşmesi beklenmektedir (Wang Shuqun, Wan Qingsong, 2012: 26). 2005 yılında bankalar arası işbirliği, 2006 yılında Ticaret Konseyi kurulmuştur. Çok taraflı iktisadi ve ticari işbirliğini teşvik etmek karar altına alınmıştır. 2017 yılındaki Astana toplantısında üye ülkeler kademeli olarak ürün, sermaye, hizmet ve teknolojilerin serbest dolaşımına ŞİÖ çerçevesi içinde elverişli koşullar yaratmaya vurgu yapmıştır (Sectsco, 2018).

Hindistan ve Pakistan'ın resmi üye olmasıyla, ŞİÖ'nün kapsadığı alan daha da artarak Doğu Asya, Orta Asya ve Güney Asya bölgelerine kadar yayılmıştır. Bu bölgeler ise dünyadaki iktisadi faaliyetlerin en dinamik olduğu, hızlı gelişmekte olan alanlardandır. Örgütün kapsadığı coğrafyanın büyük ve çeşitliliği, üyeler arasındaki gelişmişlik düzeyi ile iktisadi yapılarındaki farklılıklar dikkate alındığında potansiyel ticari avantajın büyük olduğu görülür. 1978 yılındaki, Deng Xiaoping liderliğinde ekonomisinin dış dünyaya açılmasından önce, Çin'in dış ticareti sınırlıydı ve aynı şey Hindistan'daki Nehru sosyal ekonomi dönemi, hem de Humeyni yönetimindeki İran'da da mevcuttu (Nicklas Norling,

Niklas Swanstrom, 2007: 432). Çin ve Hindistan'ın yakın dönemlerde korumacılık ve kendi kendine yeterliliğini amaçlayan iktisadi politikalarından vaz geçerek iktisadını dünyaya açması, bir de Sovyet Birliğinin parçalanmasıyla ortaya çıkan Avrasya'daki gelişmeler, ticari ve iktisadi faaliyetlerin gelişmesinde olumlu ortam hazırlamıştır.

Çin, Pakistan, Türkiye ve Hindistan ekonomilerinin enerji ithalatına dayalı karakteri ile Rusya, İran, Moğolistan ve Orta Asya ülkeleri iktisadının enerji ağırlıklı sektörler olması gerçeği, bunlar arasındaki tamamlayıcı etkenler olduğu açısından bakıldığında, üyeler arasında çok taraflı olarak enerji, altyapı, ticaret ve transit koordinasyonunu gerekli kılmıştır (Nicklas Norling, Niklas Swanstrom, 2007: 431). Bölgeler arasındaki birbirini tamamlayıcı unsurlar, ticaretin gelişmesine olumlu etken oluşturmuştur. Ama üyeler arası ticaret hızlı devam gelişse de ülkeler arasındaki iletişimin ve ulaşımın eksikliği ticari potansiyelini geliştirmeye, dahası iktisadi bütünleşmeye engel oluşturmuştur. Üyeler, uzun vadeli istikrarı korumakla birlikte altyapı kuruluşlarını geliştirerek ticaret akışının sorunsuz devam etmesine imkân yaratma konusunda hemfikir olmuşlardır.

Rusya, Hindistan ve rolünü oynayarak kendi avantajından yararlanabilme şansını elde edebilecektir. Çin'in Arap denizi ve Avrupa piyasasına ulaşabilmesinde, Rusya ile Hindistan arasındaki iletişimde transit devletlerin konumu önemlidir. İran ve Türkiye'nin ŞİÖ ile iletişiminin derinleşmesi ise Arap pazarları ve Akdeniz ticaret yollarının kapısını üye devletlere açabilecektir. Bu yüzden Orta Asya, Afganistan ve Pakistan gibi transit devletlerin güvenliği ve bu bölgede istikrarının korunması üye devletlerin iktisadi ve ticari menfaatleriyle Çin, örgütteki büyük piyasa yapısına sahip ülkelerdir. Onlar iç piyasa geniş olmayan üyelerin ürünleri için değerli pazar olabileceklerdir. Orta Asya, Afganistan ve Pakistan bu piyasaların coğrafik merkezinde yer aldığından ticaret ve iletişimde doğal transit doğrudan ilgili olarak görülmüştür.

16'ncı yüzyıldan başlayarak deniz ulaşımındaki hızlı gelişmeler ve deniz taşımacılığının düşük maliyetli olması dünya ticaretinin karadan denize kaymasına neden olan sebeplerdendir. Deniz taşımacılığındaki olağanüstü gelişmeler sahil bölgelerin dünya piyasasına açılması için kara bölgelerden daha elverişli ortam hazırlamıştır. Orta Asya ve Çin'in iç kıta bölgeleri ekonomik ve coğrafya olarak yakın bir döneme kadar dış dünyayla sınırlı iletişim sağlamıştır (Vladimir Paramonov, 2005: 1). Yeni ulaşım teknolojileri ve bölgeler arasında çok taraflı ilişkilerin gelişmesiyle binlerce yıldır dünya ticaretinde hayati önem taşımış kadim İpekyolu güzergâhı ticareti tekrar önem kazanmaya başlamıştır.

Ticari faaliyetlerin güçlenmesi, bölge iktisadının hızlı gelişmesine olumlu etki sağlayan önemli nedenlerden biridir. Örgüte üye devletlerin doğal coğrafik ve enerji avantajları vardır. Önce, üyelerin en acil olan ulaşım ve enerji sorununu çözmek gerekmektedir. Orta Asya devletleri doğu, batı, güney ve kuzeyden geçen bölgesel trafik ağlarını geliştirmeyi umuyor; trafik ağları Hindistan, Çin, Rusya ve diğer ülkeler arasındaki mesafeyi kısaltmak ve sınır ötesi alışverişleri aktif yürütmek için önemlidir (Chen Xiaoqin, 2010: 14).

Üye devletlerin birçoğu bol enerji kaynaklarına sahiptir, diğerleri ise enerji eksikliği olan ve ihtiyacı gittikçe artan ülkelerdir. Özellikle, Çin'in GSYH'sının hızlı büyümesi, diğer üye devletler için yabancı yatırım, teknoloji alışverişi ve piyasasını genişletme fırsatları sunmuştur; bazı üye devletler için ise kalkınma tecrübelerinden yararlanma şansı temin etmiştir (Gaofei, 2010: 10). Rusya, İran, Moğolistan ve Orta Asya'daki enerji kaynakları zengin olan ülkeler Çin, Hindistan, Türkiye ve Pakistan gibi enerji ihtiyacı hızla artan büyük gelişmekte olan piyasalardan yararlanabilir. Bu devletler Avrupa gibi piyasalara nazaran mesafe olarak daha yakın, uygun maliyetli ve sabittir.

Yakın bir dönemde, Orta Asya devletlerinin iktisadi ve dış ticaretinde görünür gelişmeler yaşanmıştır. Bölgesel bağlantılar üye devletlerin ticari faaliyetlerinin gelişmesine yararlı olmuştur. Çin, Rusya ve İran gibi yabancı ortakların Özbekistan'dan Afganistan'a kara yolu, Türkmenistan ile

Kazakistan'dan Çin'e petrol ve doğal gaz boru hatlarının yapımı vb. bölgedeki ulaşım ve enerji sektörlerine büyük yatırım yapmalarının gelişmedeki etkisi çok olmuştur (Roman Mogilevskii, 2012: 10).

ŞİÖ'nün dünya ticaretindeki önemi, Hindistan ve Pakistan gibi devasa nüfus ve iktisadi yapıya sahip devletlerin üye olarak girmesiyle daha da artmıştır. Hindistan ve Pakistan örgüt için büyük piyasa alanı oluşturmakla beraber, sahip olduğu coğrafi avantajıyla Orta Asya, Çin ve Rusya'nın Hint okyanusuna ulaşımını sağlayabilecektir. Onların katılımıyla ŞİÖ'nün dünya GSYH'ndeki payı %24'e yükselecektir, Hindistan'ın bilgi ve ilaç sanayisi, Pakistan'ın tekstili örgütün dünya ticaretindeki rekabet gücünü yükseltebilecektir (Sun Zhuangzhi, 2017: 2). Ortadoğu'da belirli etki sahibi olan ve özel coğrafi konumu var Türkiye'nin ŞİÖ arasındaki işbirliğinin güçlenmesi örgütün önemini daha da artırır. Türkiye ve ŞİÖ üye devletleri arasındaki ticaret 2010 yılındaki 49 milyar dolardan 2013 yılında 63 milyar dolara yükselmiştir (Zhangbo, 2014: 76). Türkiye'nin hızlı gelişmesi ve yükselen Asya'ya olan ilgisinin artmasıyla çok yönlü ticari faaliyetler gelecekte de artmaya devam edebilir.

ŞİÖ, dünyadaki nüfus açısından en fazla, coğrafi alan itibarıyla dünya yüz ölçümünün yaklaşık dörtte birini teşkil eden çok büyük ekonomik bir yapıya sahip bir teşkilattır. İktisadının genişlemesi dünyadaki büyüme ortalamasından daha hızlıdır, bu da teşkilatın öneminin artacağından işaretlerinden biri olabilir. Teşkilattaki en büyük ekonomik güç ve en fazla ticaret yapan ülke olarak Çin, ŞİÖ'deki ana itici güç konumundadır. İhracatı 1979 yılındaki 14 milyar dolardan 2017 yılında 2,3 trilyon dolara, ithalatı aynı dönemde 18 milyar dolardan 1,8 trilyon dolara yükselmiştir; Çin'in önde gelen yedi ihracat ve ithalat ortakları içinde tek bir tane ŞİÖ üye ülke bulunmamaktadır (Wayne M. Morrison, 2018: 20-4). 2016 yılında Çin'in 11,39 trilyon GSYH'sine kıyasla aynı dönemde, Rusya'nın 1,26 trilyon, Hindistan'ın 2,25 trilyon ve Pakistan'ın 271 milyardır (Sun Zhuangzhi, 2017: 10). ŞİÖ üyelerinin coğrafi, siyasi olarak Çin'le ticareti genişletmesinde avantajları olmasına rağmen, Çin'in öndeki ticaret ortakları arasında yer bulamamaları ticaretin karakterini belirleyen unsurlardan biri olan iktisadın boyutuyla açıklanabilir.

Çin'in yıllık ihracatının hacmi sadece ŞİÖ üyelerindeki ikinci büyük iktisadi güç olan Hindistan'ın GSYH'la karşılaştırılabilir durumdadır. Üye devletler içinde Orta Asya, Rusya ve gözetim üyelerinden İran ile Moğolistan'ın iktisadi genelde enerji ve ham madde ihracatına dayalıdır. Bunlar içinde Rusya bir ileri teknolojik alt yapıya sahip olsa da diğerleri ileri sanayi ve modern ekonomiden yoksundur. Doğal kaynak ve ham maddeden başka satacakları fazla bir şeyleri bulunmamaktadır. Refah düzeyleri ise ileri düzeyde olmadığından satın alabilecek güçleri de sınırlıdır. İktisadi güçlerindeki büyük farklılıklar yüzünden Orta Asya'daki devletlerin pazarları nispeten dar ve işbirliği alanları da sınırlıdır (Sun Zhuangzhi, 2017: 3). Ama bu devletler için, Çin ile olan ticareti toplam ticaretindeki ağırlığında görünür seviyede olduğundan Çin onların en önemli ticaret ortağından biri durumundadır.

3. Bölgesel Altyapı ve Ulaşım İşbirliği

Bankalar arası işbirliği anlaşması, ŞİÖ üye ülkeleri hükümetleri tarafından sürdürülebilir kalkınma ve sosyal istikrarı desteklemek için yatırım projelerinin finansmanı ve bankacılık hizmetlerinin bir mekanizması olarak 2005 yılında kurulmuştur (Sectesco, 2018). Asya Altyapı Yatırım Bankası (BRICS) Yeni Kalkınma Bankası ve Çin'in İpek Yolu Fonu gibi ulusal ve uluslararası finans kuruluşlarla yakın işbirliği içindedir. Hindistan ve Pakistan'ın üye olarak girmesi daha geniş işbirliği alanı ve yeni fırsatlar sağlamıştır: Bu durumu Zhuangzhi,

“İlk olarak seçilebilecek işbirliği alanlarının sayısında artış göstermiştir. Pakistan ve Hindistan kendi sahip olduğu avantajlardan yararlanarak kendi ihtiyaçlarını çözmek niyetiyle aynı zamanda büyük bir tüketim piyasası oluşturmuştur.

İkinci olarak, üye ülkelere faydalı olmuştur. Özellikle Orta Asya ülkelerinin ekonomik çıkarlarını koruması ve ülkelerinin dış işbirliklerini eşitleştirebilmelerine elverişli ortam yaratmıştır.

Üçüncüsü, finansman platformlarının sayısının artmasıdır. Enterprises ya da işletmeler ile yerli bölgeler arasındaki işbirliği daha canlanmıştır. Çok taraflı büyük projelerin uygulanabilmesine imkân tanımıştır.

Son olarak ise, Pasifik Okyanus'tan Hint Okyanus'a kadar trafik ağlarının inşa edilmesini mümkün kılmıştır ve Orta Asya ülkelerinin konumunu daha önemli hale getirmiştir.” (Sun Zhuangzhi, 2017: 3).

cümleleriyle açıklar.

Yollar, özellikle demir yolları insanların ve iktisadi faaliyetlerin akışını sağlayarak bölgenin kalkınmasının sağlanmasındaki önemli faktörlerdendir. Hızlı gelişmekte olan Çin, 2010-2014 yılları arasında ortalama 700 milyar dolar civarında altyapıya yatırım yapmıştır, bu GSYİH'nin %5'inden fazladır; diğer hızlı gelişmekte olan ülke Hindistan'ın altyapı yatırımı aynı dönemde gelirinin %5'den fazla düzeyinde seyretmiştir (Rana Hasan, 2017: 32). Hindistan demiryolları ticareti artırmış, bölgeler genelinde fiyat farklılıklarını azaltmış ve reel gelirle refahın artmasına katkıda bulunmuş, aksine, elektrik kıtlığı üreticilerin gelirini, üretim fazlasını %5 ile 10% civarında azaltmıştır (Rana Hasan, 2017: 9).

ŞİÖ'nün kapsadığı çok geniş coğrafi alanda ülkeler arasında zenginlik düzeyi, teknolojik ilerleme ve nüfus yoğunluğunda farklılıklar mevcuttur. Çin'in doğu bölgesinde nüfus yoğun olmakla, ulaşım ve iktisadi gelişmişlik durumu ileri düzeydedir. Kara iç bölgesi, kuzey ve güney batı bölgeleri doğuya kıyasla geride kalmıştır. Çok geniş toprağa karşılık nüfus yoğun değildir. Rusya'nın büyük doğu parçası, Orta Asya toprağı olarak olağanüstü genişliğine rağmen nüfus yoğun değildir. Bu da ulaşımın yapılmasını çok masraflı kıldığından alt yapının gelişmesine engel oluşturmuştur. Ulaşım ve altyapının geride kalması, tabii ki bu tek sebep değildir, doğrudan iktisadi faaliyetlerin gelişimini olumsuz etkilediğinden bölgenin kalkınması düşük düzeyde seyretmiştir.

Çin, ŞİÖ, Yeni İpekyolu ve Batı Stratejisi çerçevesinde doğu bölgeleri ile iç ve batı bölgelerini; batı bölgelerini Orta Asya, Güney Asya'yla dünya ekonomisine bağlayacak yollar, demiryolu ve limanlardan oluşan ulaşım ağlarına büyük yatırım yapmayı uygulamaya geçirmiştir. Bunlar, sadece Çin'in Orta, Batı ve Kuzey bölgelerinin gelişmesini sağlamak için değil, aynı anda komşu devletlere de yeni gelişme fırsatı tanıyacaktır. Çünkü bu bölgelerin kalkınması ve modernizasyonu, komşu ülkeleri kendine ve geniş dünya piyasasına açılmasını gerektirmiştir. Yapılan ve yapılacak olan sınır ötesi projeler komşu ülkelerle altyapı, finans, enerji, teknolojik ve ticari işbirliğini gerektirdiğinden doğrudan onları da etkileyebilecektir ve iktisadi yaşamında da değişimlere yol açabilecektir.

Çin'in batı komşularının çoğu fakir, gelişmişlik düzeyi geri olduğundan onlarla yapılan iktisadi işbirliklerinde genelde Çin, tek taraflı olarak teknoloji ve kredi kaynağı konumundadır. Çin, 2015 yılında altyapı ve enerji projesi “Pakistan, Çin ekonomik koridoru CPAC” için Pakistan'a 46 milyar dolar yatırım vaat etmiştir (Thomas Zimmerman, 2015: 9). Projeye, Kaşgar, Gwadar'a tren ve yollarla bağlanacaktır. Proje, Pakistan'ın altyapısını ve enerji sektörlerini modernize etmesine yardımcı olarak yeni iş alanı yaratabilecektir. Ticaretin oluşmasına neden olarak Pakistan iktisadının kalkınması için katkı sağlayabilecektir. Aynı zamanda Çin, Pakistan aracılığıyla, Hint okyanusuna açılma imkânı elde edebilecektir. Stratejik olarak, ticaret, enerji yollarını çeşitlendirerek Malaka Körfezine ziyadesiyle bağımlılığını azaltabilir. Bu Hint okyanusuna ulaşmadaki en kısa yol olduğundan ticari faaliyetlerde zaman ve belli taşıma ücreti tasarruf edebilecek, Çin ürünlerinin dünya piyasasındaki rekabet gücünü artıracaktır. Rusya, Orta Asya ve Afganistan için önemi ise onların, Gwadar limanı ile ülkelerarası ulaşımı gerçekleştirerek Hint okyanusa açılabilmesidir.

ŞİÖ ülkelerindeki doğalgaz dünya rezervinin %40'ını oluşturur (Zhangbo, 2014: 76). Bundan başka petrol, uranyum, demir vb. zengin doğal maden yataklarına sahiptir. Çin ve Hindistan bölgedeki en büyük enerji ithal eden ülkeler olarak bölge enerji projelerine yönelik büyük yatırımlar yapmıştır.

Özellikle Çin, 2014 yılında Kırgızistan, Tacikistan, İran ve Afganistan'la Kaşgar'dan Afganistan'ın altı vilayetini geçerek İran'a ulaşan demiryolu geliştirmek için anlaşma imzalamıştır (Thomas Zimmerman, 2015: 9). Güzergâh olarak Afganistan, İran ile Çin, Orta Asya ve Hindistan arasında köprü konumuna gelebilecektir.

Orta Asya'da ise Çin, 2009 yılında Kazakistan'a 5 milyar, 2011 yılında Türkmenistan'a 4,1 milyar borç vermiş; 2013'te Çin'in Başkanı Xi Jinping, birkaç Orta Asya ülkesini ziyaret ettiğinde enerji dâhil olmak üzere 60 milyar dolar değerinde yatırım anlaşması yapmıştır (Karen Smith Stegen, 2015: 194-208). Bu yatırım ve borçlar yoğunluk olarak enerji boru hatları ve altyapıyı geliştirmeye yöneliktir.

Diğer büyük enerji devleti Rusya ise, Çin'in enerji güvenliğinde gitgide hayati önem kazanmaktadır. Çin, 2009 yılında Rosneft'e 25 milyar uzun süreli borç vermiş ve 2014 yılında Gazprom'la 400 milyar dolar değerinde doğal gaz sektörüne yatırım anlaşması imzalamıştır (Camilla. T. N. Sorensen, Ekaterina Klimenko, 2017: 26-8). Bu yatırımlarla Rusya enerji sektörlerini modernleştirme, uzak doğu bölgesini içine alan ülke iktisadını kalkındırmak için gerekli kapitali elde edebilir. Çin açısından önemi, yükselmekte olan enerji ihtiyacını karşılayarak ülke ekonomisinin sürekli gelişmesini garanti edebilmesine katkı sağlayacaktır.

SONUÇ

ŞİÖ kurulduğundan beri üye ülkelerindeki artış ve ilgi alanındaki genişleme açısından sürekli gelişim süreci yaşamıştır. Bölgesel istikrarı korumak hedefiyle üyeler arasında ortak güvenlik ilişkilerini geliştirmiştir. ŞİÖ prensibi çerçevesinde sınır sorunu, terör, bölücülük gibi problemlerin üstesinden gelerek iktisadın kalkınması için bölgesel istikrar inşa etme konusunda çalışmalar yapmıştır ve görünür başarıları elde etmiştir. Ama Hindistan, Pakistan ve Çin sınırlarındaki bazı sorunlar hala örgütün çözüm getirmesini beklemektedir. Örgüt üyeleri arasında ticari işbirlikleri hem de ticari faaliyetler gittikçe güçlenmektedir. Ticaretin gelişmesine imkân sağlamak ve bölgesel kalkınmayı gerçekleştirmek amacıyla geliştirilmiş ve geliştirmekte olduğu hava limanı, liman, tren, yollar, doğalgaz ve petrol boru hatları kuruluşları bölgeyi birbirine bağlanmış durumdadır. Bölgesel bütünleşme daha da gelişme sürecindedir.

Altyapı ve ulaşımın gelişimi Pasifik, Hint Okyanus, Akdeniz, Kara Deniz, Kuzey Buz Denizinden Fars Körfezine kadar olan geniş alanı birbirine bağlamıştır. Dünyadaki tüketicilerin yaklaşık yarısını oluşturan büyük bir piyasaya söz konusu olmuştur. Rusya, İran, Moğolistan ve Orta Asya'daki enerji üreten devletler için büyük tüketim pazarı temin etmiştir. Çin, Hindistan, Pakistan ve Türkiye gibi hızlı gelişmekte olan enerji tüketicilerine güvenli enerji kaynağı sağlamıştır. ŞİÖ, dünyada en hızlı gelişmekte olan ülkeleri kendinde barındırmakla beraber Avrasya genelinde etkisini artırmaktadır.

KAYNAKÇA

- Anna Matveeva and Antonio Giustozzi (2008), The ŞİÖ: a Regional Organisation in The Making, *Crisis States Research Centre*, LSE.
- Camilla.T.N.Sorensen, Ekaterina Klimenko (2017), "Emerging Chinese-Russian Cooperation in The Arctic: Possibilities and Constraints", *SIPRI Policy Paper*, No. 46.
- Chen Huanyin, Liu Zaiqi (2012), "Lùn Shànghǎi Hézuò Zǔzhī Duì Zhōngguó Anquán de Zhànlüè Yìyì", *Academic Exploration*, Jul. 2012 No. 7.p.39-43.
- Chen Xiaoqin (2010), "Guānyú Shēnhuà Shànghǎi Hézuò Zǔzhī Qūyù Jīngjì Hézuò de Sīkǎo", *International Forum* Mar . , 2010, Vol . 12, No. 2, p.13-17.
- Gaofei (2010), "Shanghai Cooperation Organization and China's New Diplomacy", *Netherland Institute of International Relations*, Clingendael.
- Julie Boland (2011), Ten Years of the Shanghai Cooperation Organization: A Lost Decade? A Partner for The U.S.?, *Foreign Policy* , Brookings.
- Karen Smith Stegen (2015), "Understanding China's Global Energy Strategy", *International Journal of Emerging Markets*, No.10 (2), p.194 – 208.

- Michael Fredholm (2013), “The Shanghai Cooperation Organization and Eurasian Geopolitics”, *NIAS Press NIAS – Nordic Institute of Asian Studies Asia Insights series*, No. 2 United Kingdom.
- Nicklas Norling, Niklas Swanstrom (2007), “The Shanghai Cooperation Organization, Trade, and The Roles of Iran, India and Pakistan”, *Central Asian Survey* (September 2007) 26 (3), p.429–444.
- Rana Hasan (2017), Meeting Asia’s Infrastructure Needs, Asian Development Bank, Mandaluyong City, Philippines.
- Roman Mogilevskii (2012), “Trends and Patterns in Foreign Trade of Central Asian Countries”, *University of Central Asia, Institute of Public Policy and Administration*, WORKING PAPER NO.1, 2012.
- Sun Zhuangzhi (2017), “Shànghǎi Hézuò Zǔzhī Kuò Yuán yǔ Chéngyuán Guó Jiān de Jīngjì Hézuò”, *Ōu Yà Jīngjì*, 2017 Nián Dì 5 Qī.
- ŞİÖ, (2018), The Shanghai Cooperation Organisation, Erişim Adresi: http://eng.sectesco.org/about_SİÖ/.
- Thomas Zimmerman (2015), The New Silk Roads: China, the U.S. and the Future of Central Asia, *Center on International Cooperation*, New York University.
- Vladimir Paramonov (2005), “China & Central Asia: Present & Future of Economic Relations”, *Conflict Studies Research Centre*, May 2005, 05/25 (E).
- Wang Shuqun, Wan Qingsong, (2012), “ Shànghǎi Hézuò Zǔzhī Yǔ Ōu Yà Jīngjì Gòngtóngtǐ de Guānxì Tànxī ”, *World Economics and Politics*, No 3 , 2012 p.20-38.
- Wayne M. Morrison (2018), China’s Economic Rise: History, Trends, Challenges, and Implications for The United States, *Congressional Research Service*, US.
- Yu Jianhua (2012), “Āfùhàn Wèntí yu Shànghai Hézuò Zuzhī”, *Xīyǎ Fēizhōu*, 2012 Nián Dì 4 Qī.
- Zhangbo (2014), “A Study on Turkey’s Relations with Shanghai Cooperation Organization”, *Arab World Studies*, Nov.2014, No.6.p.70-82.

**‘REŞAHATU AYNİ’L-HAYAT’ (HAYAT ÇEŞMESİNDEN DAMLALAR)
ESERİNİN MÜELLİF NÜSHASI**

Umurzakov Bahriiddi SAFAROVICH*

Fakhre’-d-Din Ali Safi and his Autograph Manuscript of "Reshahatu Ayni’al-Hayat"

ÖZET

Biliyoruzki, ‘Reşahatu Ayni’l-Hayat’ (Hayat Çeşmesinden Damlayan Damlalar) eseri Movarounnahr, Horoson, Hicaz, Marv ve Türkistan bölgesinde yaayıp icateden yüzlerce hacedan maşoyihi, nakışbandiye ve yeseviye silsileler, ayrıca Timuri hükümdarlar ve şehzadeler, hatta Şayboniyhon ve ya Şahbahthan (905/1500-1007/1598)’nın hakimeti devri hakkında da mükemmel tasavvura sahip olmak açısından da geniş ve net bilgiler veriyor.

‘Reşahatu Ayni’l-Hayat’ eserinin imza nushası bulundu. ‘Reşahat’ en eski el yazıları sonraki yüz yıllarda nusha edilen eserin diğer elyazısıyla da elyazı nushaların taş basma nushalarıyla karşılaştırmalı inceleme yaptığımızda eser metninde önemli değişimler olduğu bununla birlikte cümle kusurları bazı coğrafik yer ve kişi adlarının ise tümüyle hatalı yazıldığı belli olmuştur.

Sözü geçen yeni bulunan imza nushasının önemli yönlerinden biri ‘Reşahat’ın ÖZR FA Şİ (Özbekistan Cumhuriyeti Fanlar Akademisi Şarkşinaslık Enstitüsü) huzurundaki Şarkşinaslık elyazı fonunda saklı elliden fazla elyazı ve onlara taş basma (Laknav, Kampur, Kazan, İstanbul ve Taşkent) neşirleri ile karşılaştırıldığımızda ‘yazar imzası’ diye tahmin ettiğimiz şu elyazı nusha kendi metninin mükemmelliği, hatasızlığı ve en önemlisi çeşitli çağlarda türlü düzey dekika tippler tarafından nusha edilen ‘Reşahat’ nushalarındaki karışık ve değişen kısımları belirlememize neden oldu.

Günümüze kadar ‘Reşahat’ın İran’da Ali Aşğar Muiniyon tarafından ilmi-eleştiri metin olarak sunulan modern yayını (Muiniyon A. A, 1935) eserin en güvenilir neşri olarak belli ve ünlüydü. Ama ‘Reşahat’ın yeni bulunan imza nushası Muiniyon neşri ile karşılaştırıldığında İran yayınının de çoğu kısmı hata olduğu, eksiklikleri ve kusurları görülüyor.

Anahtar Kelimeler: Kashifi'nin oğlu Herat, Ali Safi, Sabzavor, çoğunluk katalogları, "Rashahat" in elyazması, "Rashahat ayn al-hayat", "Anvor al Qudsiya" imzalı el yazması.

ABSTRACT

It's known that the work of "Rashahat ayn al-hayat" gives us exact informations about a hundred Khojagan sheikhs who lived in Movarounnahr, Khurasan, Hijaz, Marv and Turkistan regions and the chain of Yasseviya and Nakshbandi . And this work helps us to imagine completely the period of ruling of Temuriy rulers and princes, and also Shaybaniykh and Shahbakhtkhan.

About the short descriptions about the work of "Rashahat" in the catalogues of foreign found of manuscripts. The date of birth and death of the author Ali Safi was noted wrongly in the majority catalogues.

Foreign scientists addressed to the works of "Rashahat ayn al-hayat" and "Rashahat" in their researches to get informations about the lives of Sheikhs of Khojagan, nakshbandiya and Yaseviya who noted in aforesaid works. We can emphasize with satisfaction that their scientific research works are surely worth to praise. But the honourable researchers were not interested to analyse the manuscripts and editions of the work of "Rashahat" philologically and

* Umurzakov Bahriiddin Safarovich - leading specialist of Oriental Studies Manuscripts Foundation at the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan, PhD of TSIOS. Textology and literary Source Studies. TSIOS. Mirabad district, Shakhrisabz Street 25. 100047.

comparatively-textologically. That's why they were not aware of defects, differences and wrongly written places in manuscripts and lithographies of "Rashahat" work. Unfortunately, Tehran critical text of "Rashahat" was copied out by the writers whose levels were different in various periods. And this copy repeated serious defects, differences of manuscript of "Rashahat" too.

Our comparative research between calculated ancient manuscript copies of "Rashahat" which were written in that period and almost a hundred copies in the latest centuries showed such kind of amazing results. We will give examples below about this in autograph manuscript of "Rashahat ayn al-hayat" section.

The autograph manuscript of "Rashahat ayn al-hayat" has found. It was known when we making a comparative research between the most ancient manuscripts of "Rashahat" with the other manuscripts of the work which were copied out the next centuries or between the copies of manuscript with the copies of lithography that the text of the work was changed seriously, and also the sentences were not complete, and some names of geographical places and people were written wrongly.

One of significant uniqueness of newly found autograph manuscript is, when we were comparing aforesaid work with the editions of dozens lithography and more than 50 manuscripts of "Rashahat" which are being saved in Oriental Studies Manuscripts Foundation at the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan, that this copy of manuscript which we supposed as the autograph manuscript gave us possibility to make clear to the places which were changed in the copies of "Rashahat" that were copied out by the writers whose levels were different in various period with the help of its faultless and complete text.

For the being time, the modern edition of "Rashahat" which was given as the scientific-critical text by Ali Asgar Muiyniyani in Iran (Muiyniyani, 1935) was known as the most reliable and famous edition of the work. But the newly found autograph manuscript of "Rashahat" is compared with the edition of Muiyniyani, it was known that the edition of Iran has many defects and drawbacks too.

Key Words: Herat, son of Kashifi, Ali Safi, Sabzavor, the majority catalogues, manuscript copies of "Rashahat", the autograph manuscript of "Rashahat ayn al-hayat", "Anvor al Qudsiya" .

GİRİŞ

Kısa, tezkire, menakıp gibi edebi türlerde yazılan tasavvufa ait seçkin edebiyatımız timsalleri metin bilimi ve edebi kaynak bilimi açısından bilimsel-araştırmalı neşredilmesi günümüzde çok ehemmiyetli oluyor. Batıda bu konu üzerinde incelemeler geçmiş yüzyılın ilk başından başlayarak günümüze kadar daha semereli geçiyor diyebiliriz. Ama onların çoğu tasavvufi eserlerin çağdaş, mesela Mısır, Beyrut, Lübnan gibi yayınlarına dayanarak ve imkân kadarıyla yapılmış. Fi'l-hakika, son 150 yıl içinde Batı ve Rus şarkşunaları tarafından hazırlanan kataloglar Sank-Petersburg, Bangola, Paris ve diğer böyle ondan fazla catalog kitaplar kendi alanında kendi çağı için de şu sahada gerçekleştirilen yüksek örneklerdendir.

Ama sonraki otuz yıl içinde metin bilimi ve edebi kaynak bilimi dersi yönünde incelenen ve yayınlanan tasavvufi eserlerin çoğu kısmı o kaynağın eski el yazma nüshalarına dayanmadığı yüzünden de onlara filolojik açıdan bakıldığında mükemmel incelemeler diyemeyiz. Çünkü onlarda tasavvuf ve tarikat esasları ve silsileler tarihi gerçekten ciddi öğrenilmemiş, tasavvufi eser yaratılan zemin ve zamana uygun ilkeler, gelenek, adetler açısından ise kâfi incelenmeyen, tasavvufi eserlerin el yazmaları ve neşirleri ortasında önemli değişiklikler, mesela eser metninde değişmiş kısımlara rast ediyoruz.

Mümtaz edebiyatımızda hakikat ve mecaz tarikinde icat yarışmaları

XV-XVI yüzyıl zarfında Herat'ta yaşayıp icat eden şair, olgun menakıpnüvis, Hâcegan-ı nakşibandiyye-ahrariyye tarikatı tezkirecisi Mevlana Fahrudin Ali Safi (1463-1532), gerçekten kendi çağında Herat bilimsel-edebi ortamının olgun mütefekkirlerinden mümtaz edebiyat simalarından sayılır.

O kendine özgü faaliyeti ve bilimsel-edebi mirası ile kendi çağı tasavvuf edebiyatına münasip katkıda bulunan büyük yapıcıdır.

Ali Safi eserlerinin önsöz bölümünde özellikle “Reşahat” te kendini böylece tanımlamıştır: فخر الدين علي بن حسين الواعظ الكاشفي المشتهر بالصفى

“Fahr ad-Din Ali ibn Hüseyin al-Vaiz al-Kâşifi – o Safi mahlasıyla tanınmıştır” (Özbekistan İlimler akademisi Şarkşunaslık Enstitüsü №3655; Hırz al-Aman min Fitân al-Zaman, №11726; Adabü'l-Azhab; Özbekistan İlimler akademisi AM elyazmaları fondu, №33 Reşahat).

Ali Safi Herat bilimsel ve edebi okulunun olgun temsilcisi olan Mevlana Hüseyin Vaiz Kâşifi'nin oğlu ve Mevlana Abdurrahman Cami'nin ise bacanağıdır.

Ali Safi'nin yaşayıp icat eden yeri, vefat eden ve defnedilen yeri Herat olduğu için “Ali Safi al-Hiravi” diye de adlandırmışlar (Ma'oney A.G., 1953: 15; Kara, M., 1996:256).

Mümtaz edebiyatımızda birkaç tasavvufi eserler örneğin Şeyh Feridüddin Attar'ın “Mantık at-Tayr”, Ali Şiir Nevai'nin “Lisanü-t-tayr”, Mevlana Rıza Payvandî'nin “Kuş dili” destanı gibi eserler var ki onlarda an'aneye göre hikâye, hikâye içinde hikâye, mecoz ve temsil üslubu önde gelir. Orada her bir yazarın mesela Mevlana Rıza Payvandî'nin bakış açısı, edebi hazzı, amacı ve istekleri çerçevesinde eserine yenice bir anlam bağışlamak için çaba göstermiştir ve asıl bir eser yazmak isteğini elde edebilmiştir (Khasanova Sh., 2016:11).

Ali Safi “Reşahat” eserinde yüzlerce tarihi şahıslar – hâcegan meşayihinin hayatı ve faaliyetini büyük icat sahipleri Feridüddin Attar, Ali Şiir Nevai, Rıza Payvandî kullanan edebi mecaz ve temsil yoluyla değil bilakis güvenilir bilimsel bilgilere dayanan hakikat üslubunda yani tezkire ve menkıbe biçiminde yazdı ve işte o çağdaşlarından arif zatlar – Mevlana Cami ve Ali Şiir Nevai ile sözü geçen edebi janrlarda ciddi olarak yarıştı, yani yaratıcı bir yarışma yaptı. “Reşahat” tıpkı “Tezkiretü-l-Evliya”, “Nafahatu-l-uns” ve “Nesayimü-l-Mahabbet” gibi hakikat tarzında yazılmış en seçkin tasavvufi eserler sırasından yer aldı.

Maveraü-n-nehir, Horasan ve Türkistan bölgesinde yaşayıp icat eden yüzlerce hâcegan meşayihî, Nakşibendilik ve Yassavilik silsilesi (Yüce K., 1996:314), Timurî hükümdarlar ve şehzadeler hatta Şeybani Han veya Şahbaht Han (905/1500 – 1007/1598) ve onun egemenlik dönemi hakkında da mükemmel tasavvura sahip olma bakımından da bol kaynak ve doğru bilgiler verir (Buenler, A.F. , 1996: 211-212).

Fahrüddin Ali Safi'nin şairliği ve nazımdaki üslubu. Fahrüddin Ali Safi “Safi” mahlasıyla şiirler de yazmıştır. Onun “Leyla ve Mecnun” ölçüsünde “Mahmud ve Ayaz” adlı şiiri manzuma kasidesi, at hakkındaki “Faras-name-i Safi” destanı, bununla birlikte “Reşahatu Ayni'l-Hayat” (“Hayat çeşmesinden damlayan damlalar”) eserinde çokça rubai ve beyitleri, mısraları mevcut. Ali Safi'nin “Reşahat” eserindeki manzumeleri onun mutasavvıf şair olduğunu kanıtlar. Onun mezkûr manzumelerini özellikle rubailerini “İlahi(name) rubailer” diye adlandıırırsak daha doğru olur. Biliyoruz ki Osmanlı Türk edebiyatında mutasavvıf şairin Hakk'ı övmesi, Ona yalvarma üslubunda yazılmış şiirlere “ilahi” şiir janrı var olup “ilahi (manzuma, şiir)” denir ve “ilahi”ler genellikle hecede, aruz kuralına göre yazılır (Eflatun,

M., 2016:131). Türki edebiyatta Hoca Ahmet Yassavi, Süleyman Bakırgani (Hâkim Baba) gibi Orta Asya mutasavvıf şairlerinin “Hikmet”leri de işte “ilahi” manadaki şiirlerdir. Yassavi, Bakırgani hikmetlerinin Osmanlı Türk ilahi manzumelerinden tek bir farkı onların hecede yazılmış olduğu. Lakin aruz kuralına göre manzum olmamış olduğudur. Ali Safi ise tüm manzumelerini hecede ve aruz kuralına göre yazması onun şiirde belagat-ü fesahat biliminde nüktedan olduğunu gösterir. Ali Saf’ın Mevlana Cami’ye bacanak olması bundan dolayı o zata yakın bir muhatap hatta sırdaş olması Herat’ta Hazret Nevai baş olduğu şiir hanlık meclislerinde uzun yıllar her zaman bulunması aslında İlahi kader ona veren büyük bir mutluluktur.

XX yüzyıl başlarında Türk kaynak yazarlarından “Reşahat” eserini en çok öğrenen bilgin gerçekten F.M. Köprülüzade’dır. Onun “Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar” adlı monografik bilimsel eserindeki birinci el yazmalardan birinin “Reşahat” olduğunu görebiliriz. O, Hoca Ahmet Yassavi, onun tarikatı ve Yassaviyye mensuplarına ait bilgi toplamak için özellikle haccan tarikatı silsilesinde Şeyh Baba Perende, Şeyh Lokman Perende adlarıyla karşılaşma isteğiyle “Reşahat”ı çok da dikkatle öğrendiği vurgulanmıştır.

Son on ya da on beş yıllık dönem aralığında Nakşibendilik ve Yassaviliğin Türkiye’de daha geniş araştırıldığı güzel bir cereyandır. Özellikle Hoca Bahaüddin Nakşibendi’nin hayatı ve faaliyeti hakkında mahsus kaynakçaya ait olan kitap yazan Prof. Dr. Necdet Tosun araştırmaları ona uygun bir örnektir. O cümlede bahsedilen monografisinde her şeyden önce İran yayınından yani Ali Asğer Muiniyyan tarafından yayınlanan “Reşahat”ın bilimsel-eleştireci metninden, bununla beraber Süleymaniye (İstanbul) Kütüphanesindeki 220 yapraklı bir el yazmasından, “Reşahat”ın Arapça ve Osmanlı Türkçe tercümesinden de kullandığını kaydetmiştir.

Köprülüzade’nin de N. Tosun’un da ve başka tüm harici bilginlerin araştırmalarında “Reşahat” ve “Reşahat” tercümelerine müracaatlarının amacı haccan, Nakşibendiyye ve Yassaviyye şeyhlerinin hayatına ait bilgilerini almak olmuştur. Bu konuda onların bilimsel araştırmaları övgüye münasıptir. Ama sayın üstatları “Reşahat” eseri el yazmaları ve yayınlarını filolojik mukayeseli araştırmak hiç ilgilendirmemiştir. Bu yüzden de onlar “Reşahat” el yazmaları, taşbasma ve litografik yayınlarındaki eksikliklerden, ayrıntılardan, yanlış olan yerlerinden habersiz kalmışlardır. Ne yazık ki “Reşahat” ın Tahran tenkidi metni de “Reşahat” el yazmalarındaki söz konusu olan ciddi eksiklikler, ayrıntılar, değişiklikler ve hataları doğrultucu değil belki tekrarı niteliktedir. “Reşahat”ın o dönemde yazılmış az miktardaki eski el yazma nüshalarıyla son dönemlerdeki yüzlerce nüshaları arasında mukayeseyle yaptığımız araştırma o kadar şaşırtıcı netice ve sonuç getirdi. Biz biraz aşağıda “Reşahat” yazarının imza nüshası hakkındaki bölümümüzde söz konusu hakkında örnekler getireceğiz.

‘Reşahat’ın Taşkent El Yazma Fonundaki Nadir El Yazma Nüshaları

Taşkent el yazma fonlarında ‘Reşahat’ın aşırı miktarda yüzden fazla el yazma ve taşbasma nüshaları saklanıyor. ‘Reşahat’ın sözü geçen nüshaları beş yüz yıldan aşırı yıllar zarfında çeşitli ülkelerde yani Horasan, Maveraü-n-Nehr, Türkistan, İran ve hatta Hindistan’da seviyesi büyük olan kâtipler tarafından kitabe edilmiş. Biz ‘Reşahat’ın en eski el yazmalarını gelecek yüz yıllarda çevrilmiş olan başka el yazma ile ve el yazma nüshalarını taşbasma nüshaları ile karşılaştırmalı araştırdığımızda eser metninin

ciddi değişmelere uğradığını bununla birlikte, cümle noksanları bazı coğrafik yer ve insanların adlarının ise mutlaka yanlış yazıldığı belli oldu. Bu nedenle ‘Reşahat’ eseri el yazma nüshalarını Metinşunaslık ve membaşunaslık ilminin en ileri tecrübeleri esasında tarafsız, ilmi çözümlene ve araştırma yapma gerektiği bu araştırmamızı yazılışına esas oldu.

‘Reşahatu Ayni’l-Hayat’ın En Nadir Yani Eser Yazıcısının İmzası Olan Taşkent Nüshası

Gerçek bedii icat büyük bir süreç alır, gerçek icatçılık ise az bulunur olaydır. Bu yüzden ola bilir, seçkin edebiyatımızda şöyle eserler yer alır ki, bu eserler kendi döneminin ve yönünün nadir eseri olarak hala kendi sanatsal kıymetini bırakmadan zamanlar aşıya yaşam sürüyor. ‘Reşahat’ın çokça el yazma nüshaları ve taşbasma baskıları mevcuttur, ileride getirdiğimiz gibi, onlar ülkemizdeki ve yabancı ülkelerdeki el yazma fonlarında saklanıyor. Ama biza kadar ‘Reşahat’ın eser yazıcısının imzası nüshası bulunamıyordu. Geçenlerde Ali Safi’nin imzası olarak tahmin edilen bir el yazma nüshasını bulmayı elde ettik. Mezkur nüsha ÜzR FA Alişir Nevai adındaki Devlet Edebiyat Müzesinde saklanıyor. Ama Bizim haberlerimiz başka alandan oluşmuştur. ‘Reşahat’ın bu imzası nadir el yazma nüshası ne ülkemiz metinşunasları ve edebi membaşunasları ve ne yabancı ülke bilginleri tarafından araştırılmamıştır. Bu el yazmanın kodikolocik görüntüsü öğrenildiğinde aşıyağıdaki bilgiler belirlendi. Eser sonunda kopya çekilmiş sene ve kâtibin adı belirlenmemiş ama el yazmanın son sayfası olan 203 sayfasında haşiyede - kenar kısmında:

همین کتاب دستخط مصنف میباشد که نام شریفشان علی بن حسین الکاشفی

Yanı: *Bu kitab müsennifin kendi eli ele çekilmiş nushası oluyor,ki o katibin şerefli adı ‘Aliy ibn Hüseyin al-Koşfiy’ olmuş.*

Kitabın mukavvası adras kumaşına benzeyen mavimsi şayı yani ipek kumaş ile çevrilmiş. Sahhafın adı belli değil. Kâğıdın ölçüleri 26,5. 17.5 cm. Metnin ölçüsü 18.7.5. El yazma tam 204 sayfadan oluşur. Eser metne kara sıyahda, nestalik yazı türünde yatık yöndeki küçük yazı türü ile yazılmış. Levha ile cetveller bulunmamış. Her sayfa 21 satırdan oluşur. Eserde çok karşılaşılmış ‘bob’ ‘Fesil’, ‘Şeyhler’ adı hem de çok kullanılmış ‘Raşha’ sözcüğü kırmızı sıyahda ayrılmıştır. Elyazmanın her sayfasının dibinde paygır yazılar var. Metin Semerkant kâğıdında yazılan, zaman geçişi ile kâğıt çokça sararmış ve sayfaları yitirilmiştir. Ama kirlenmiş yerleri de var. Elyazmanın yukarı kısmında su sıçradığından sararmış lekeler de var. Sayfaların neredeyse hepsinde düzeltme ve açıklamalar ve notlar var. Kenar kısmında çokluk yazılar metinde yanlış yazılan sözcüklerin ya da cümlelerin değiştirilen, denetleyip düzeltme yapılan kısmından oluşur.

Eser metne hepse yerinde ve eksilmiş yerlere yok. Sadece eserin giriş kısmına ait el yazmanın ilk sayfası biraz soluk olmuş. Elyazmanın bir kaç yerene yani 19. 24 119. 159. 174. 183. 200. Sayfalarına aşıyağıdaki sözleri oluşturan mühür var:

الغ بیک جهره آقاسی ابن عبدالغفار قراول بیکی

Ülüğbek çuhra Okosu ibn Abdul-Āffor Karovul-begi.

Rusya Şarkşinası Prof. Semenov bu kelimeyi izah ederek böyle demiştir: ‘Orta asır Buhara Hanlığı döneminde devlet hizmetçilerinin has adları” adlı makalesinde böyle yanıt vermiş: “...Служба *чухра-акаси* (جهره آقاسى) заключается в отправлении обязанностей мухтасиба среди стремянных (جلوداران) в джилов-хане (или джилау-хона – جلو خانه). *Чухра-окоси* (по бухарскому произношению) дословно – начальник придворных пажей; иначе он назывался *чухра око боши* (جهره آقاسى باشى) “ (Семенов, 1948:150).

Öyleyse mühürdeki الغ بىك جهره آقاسى ابن عبدالغفار قراول بىكى

‘Ülügbek Çuhra Okosı Abdu-l-Gaffor Korovul-begi’ yazısı elyazmanın nüshasının kendi döneminde Padişah sarayında çalışan Buhara elemanlarından ya da kesinlikle Çühra Okoların özel kütüphanesinde saklandığı tahmin ediliyor’.

Mezkûr el yazma nüshasının son sayfasında yani 253sayfa kenarında sol tarafında yamaç olarak aşağıdaki yazı yazılmış:

همين كتاب دستخط مصنف ميباشد كه نام شريفشان على بن حسين الكاشفى

Bu kitab onu tasnif eyleyen zatin imzasıdır ki mübarek adları Aliy ibn al- Huseyn al-Koşifiydir.

ÖzR FA Abu Rayhon Birunî adındaki Şarkşunaslık üniversitesinin el yazma fonunda n. 10147 eşyavi numarayla saklanan el yazma de ‘Reşahat’ eserinin nadir nüshalarından olarak o tam 238 sayfadan oluşmuştur.

Eser öncesindeki Besmele değimi: بسم الله الرحمن الرحيم altın suyu ile yazılmış. Mezkûr el yazmanın sonunda kâtip Nimatullah ibn Ataullah İsfaranî Horasanî tarafından aşağıdaki sözcükler yazılan yani Ben bu eseri eser yazıcısının imzası olan el yazmadan hicri 951 senesinde Buhara şehrinin Gözyan medresesinde aşırımcılık yaptım.

Dikkat edersek, ‘yazar el yazısı olan el yazmadan’ diye yazılmış. Zannederiz ki, söz konusu olan ‘yazar el yazısı olan el yazma’ yukarıda ‘yazar el yazısı’ diye tahmin ettiğimiz el yazmadır. Çünkü o Buhara devlet memurlarından Uluğbek Çehre Okosi ibn Abdul-gaffar Karavul-beginin özel mülkiyeti olarak saklanmış. Kâtip Nimatullah ibn Ataullah İsfaranî de eseri Buhara’da yeniden yazdığını dikkate alırsak, katip ‘yazar el yazısı’ diye tahmin ettiğimiz bu baskıdan nüsha almıştır.

Mezkûr baskının önemlerinden biri öyle ki ‘Reşahat’ın ÖzR FA Şİ kaşındaki Şarkşinaslık el yazmalar stokunda saklanan elli civarlıdaki baskı ve onlarca taşbaskı (Lakhnay, Kampur, Kazan, İstanbul ve Taşkent) yayınları ile karşılaştırdığımızda ‘yazar el yazısı’ diye tahmin ettiğimiz bu baskı kendi metnin mükemmelliği, hatasızlığı ve türlü dönemlerde çeşitli seviyedeki kâtipler tarafından yeniden yazılan ‘Reşahat’ nüshalarında karışık yerleri ve değiştirmeleri belirleme imkânını verdi.

Ayrıca, İran’da Ali Sayfi eserlerinin baskıya hazırlanmasındaki katkısı ile yüksek bir fedakârlığı gösteren, çalışkan nüktedan bilgin Ali Asgar Muinian tarafından ilmî tenkidî metin olarak sunulan ‘Reşahat’ın modern baskısı ile karşılaştırıldığında da, biz ‘yazar el yazısı’ diye tahmin ettiğimiz

'Reşahat'ın bu nüshası cümlelerinin mükemmel ve hatasız olması ile İran basımevinin eksikleri ve kusurlarını ortadan kaldırmakta nadir nüsha sayılır.

Mesela, İran baskısında:

بابا آبریز رحمه الله تعالى : از کبار حضرت شیخ عمر باغستانی است و صاحب جذبه عظیم بوده

(Bobo Obrez – Rahmetullahi ta'ala – Hazret Şeyh Umar Bağıstanî ashabındandır) diye yazılmış.

Bu cümle 'yazar el yazısı' diye tahmin ettiğimiz nüshanın 119^a sayfasında:

بابی آبریز رحمه الله تعالى از کبار أصحاب حضرت شیخ عمر باغستانی است و صاحب جذبه عظیم بوده

(Baba Obrez – Rahmetullahi ta'ala – Hazret Şeyh Umar Bağıstanî'nin ulu ashabından biri ve büyük bir cezbeli zat idi) diye yazılmıştır.

İran baskısında – ana metninde altı yerinde *Tanguz Şeyh* diye yazılmıştır. Söz ettiğimiz 'yazar el yazısı' diye tahmin ettiğimiz el yazma nüshada ise *Tengiz Şeyh* yazılmış.

Bu metnin karşısında, yani 118^a sayfa marjında açıklama mevcut:

شیخ خواند طهور بترکستان رفته اند و با تنگیز شیخ که از کبار خاندان اتا یسوی بوده صحبت داشته و از وی فواید گرفته اند

(Hazretin ismi – Tengiz Şeyh idi. Türkler 'umman'ı '*Tengiz*' ya'nı *Deniz* diyorlar. Amma Farslarda '*umman*' dir.)

Öyleyse, Şeyh Hovandi Tahir'un muasırı olan Türkistanlı ulu zatın ismi 'Tanguz Şeyh' değil, belki de 'Tengiz Şeyh' olmuş.

Zikredilen el yazmasında özel isimleri netleştirmesine ait yine bir örnek:

'Reşahat' yazarı vefat ettikten sonra yeniden yazılan tüm el yazma nüshalarda, bununla birlikte, taşbaskı ve litografik (Laknav, Kampur ve Taşkent) baskılarda ve İran baskısında da 'المین بابا' 'Almîyin Baba' ve ya 'Alamîn Baba'dır.

Dikkate alın: 'yazar el yazısı' diye tahmin ettiğimiz nüshada ise 'Almîyin Baba' diye yazılmış, amma 8^a sayfa marjında:

ایلامان بابا – صح

(Elaman Baba- Doğrusu şudur) diye düzeltilmiştir.

Sonuç. Mezkûr bilgilere dayanarak şu sonuca geliriz: Mezkûr 'el yazı nüsha' türlü dönemlerde çeşitli seviyedeki kâtipler tarafından yeniden yazılan 'Reşahatu Aynî'l-Hayat' eserinin el yazma nüshaları, taşbaskı ve litografik basımevlerindeki müphemlik, kusurlara ve en önemlisi 'Reşahat' metni ile bağlı belirsizlikleri tüketmek yolunda ana memba' olabilir.

Ben 'Reşahatu Aynî'l-Hayat' eserinin el yazma nüshaları temelinde eserin ilk olarak, yeni bulunan en eski nüsha, yani 'yazar el yazısı olan nüsha'nın tıpkıbasım, sonra karma karşılaştırma metni ve akademik baskısını gerçekleştirmek filolojik yönden önemli sayılır. Eğer böyle çalışma gerçekleşirse, muhakkak, yukarıda getirilen, yani 'Reşahat'ın sonraki dönem el yazmalarındaki, bununla birlikte, taşbaskı ve litografik nüshalarındaki onlarca hata ve kusurlar, birçok eksiklikler bertaraf etmiş olabiliriz.

КАУНАҚСА

- Акимушкин, Олег. Институт “хангах” и бином “муршид-мурид” в становлении организационных форм тасаввуфа // Ислам и проблемы межкультурных взаимоотношений. М.,1994. С-11-20.;
- Бартольд В.В.Сочинения. Том VIII Работы по источниковедению. М.,1973. Издательство «Наука» Главная редакция восточной литературы.С.-155.
- Бартольд В.В.Сочинения. Том VIII Работы по источниковедению. М.,1973. Издательство «Наука» Главная редакция восточной литературы.С.-192.
- Бертельс,Евгений Эдуардович. Избранные труды История персидско-таджикской литературы. М.,1960. Издательство Восточной литературы. С.-425, -487.
- Тримингем, Спенсер Дж. Суфийские ордены в исламе: Пер. с англ. / Под ред. И с предисл. О.Ф. Акимушкина.М.,1989.328 с. (The Sufi Orders in Islam. Oxford, 1971.);
- Хисматулин А.А. Суфизм. Санкт-Петербург, 1999.269 с.;
- Хисматулин А.А.Суфийская ритуальная практика (на примере братства Накшбандийа).СПб., 1996.208 с.;
- Аш-Шахрагани, Мухаммад ибн Абд ал-Карим. Книга о религиях и сектах (Китаб ал-милал ва-н-нихал). Ч.1. Ислам / Пер. с араб. , введ. и коммент. С.М. Прозорова. М.,1984.271 с.;
- Шиммель, Анне-Мари. Мир исламского мистицизма: П. с англ. М., 1999.419 с. (Mystical Dimensions of Islam. The University of North Carolina Press,1975.);
- Buenler A. F. Naqshbandiyya in Timurid India: The Central Asian legacy. Journal of Islamic Studies 7:2 (1996) pp.208-228.
- Имомназаров М.С.Навоийшуносликка кириш. Тошкент, 2015.
- Gazali Imam. Ihya ulumiddin. C. IV. – Istanbul: Bedir 1975.S.-767.
- Ҳақимов М. Шарқ манбашунослиги луғати. –Т.:”DAVR PRESS” НМУ, 2013.-Б.380.
- Воҳидов А.А. Тасаввуф терминологиясининг Марказий Осиёда шаклланиш босқичлари. / Тасаввуф адабиёти лингворезтикаси (мақолалар тўпла.) ТошДШИ, Т., 2010., Б.-49.
- Ўрта аср шарқ алломалари энциклопедияси. Самарқанд,2016.-Б.353.
- ЎЗР ФА ШИ асосий фонди. “Рашахот айн ал-ҳаёт”, Қўлёзма.№ 632, 1^{бв}.
- Фахруддин Али Сафий. Рашахоту айнил-ҳаёт (Обихаёт томчилари). Тошкент, 2004, Б.-212.
- Алишер Навоий. Мажолисун-нафоис. Асарлар. Ўн беш жилдлик. Ж. 12./Нашрга тайёрловчи: С.Ганиева. 1966. , Б-132.
- Умурзоқов, Баҳриддин, Тафсир-и Баҳр. Қўлёзма тафсир китоблар асосида Қуръони карим оятларининг маънолари, тафсирлари ва таъвиллари (29-30-жузъ) ва Қуръон-и карим китобларининг қўлёзмалари феҳристи. Т.,Тошкент ислом университети нашр.- матбаа бирлашмаси, 2010., Б-429.
- Мавлоно Фахруддин Али Сафий. Латойиф ал-тавойиф / Нашрга тайёрловчи: Аҳмад Гулчин Маъоний. Техрон, 1373 /1953. Б-15.;
- Kara, Mehmed. Yeseviye nin temel kitabi “Cevahiru-l-ebrrar min emvaci-l-bihar. / Ahmed-I Yesevi – Hayati, eserleri, tesirleri. Istanbul -1996. “Seha” , s.-256.
- Yüce, Kemal. Yesevi'nin halifesi Sarı Saltuk / Ahmed-I Yesevi – Hayati, eserleri, tesirleri. Istanbul - 1996. “Seha”, s.-311 -321.
- Demirci Mehmed. Yesevi kültüründe ibadetlerin iç anlamı / Ahmed-I Yesevi – Hayati, eserleri, tesirleri. Istanbul -1996. “Seha”, s.299-311.
- Али Сафий. Рашахот, Лакхнав, 1890., Б.-144.
- Зиёдов, Шовосил. Ўрта аср Шарқ алломалари энциклопедияси. Самарқанд, 2016.-Б.353-354.
- Султон, Иззат. Баҳоуддин Накшбанд абадияти. “Фан” нашриёти, Тошкент, 1984., Б.-17.
- Аҳмедов, Бўриной.. Ўзбекистон тарихи манбалари, Т., “Ўқитувчи” нашриёти, 1991, Б.-159-160.;
- Аҳмедов, Бўриной. Навоий замондошлари хотирасида / Тўпловчи: Б.Аҳмедов. Тошкент, 1985. , Б.-202.
- Анвор ал-қудсийа фи манокиб ас-содоти ан-Накшбандийа. Миср, 1344/1925., Б.-37.
- Aflatun, M. Hoja Saadeddin Efendi nin elif-namesi. Turkish Studies International Periodical for the Languages Literature and History of Turkish or Turkic Volum 12 /30 p. Ankara, 2016, S-131.
- Стори Ч. А. Персидская литература био-библиографический обзор. Перевод. с англ., переработан и дополнил Брегель Ю.Э. Том I. Москва: Наука, 1972.
- Неъматов,Маликнеъмат. “Али Сафийнинг бадиий-эстетик қарашлари”. Хўжанд, 2009.

27. رشحات عين الحيات، تأليف: مولانا علي بن حسين الواعظ الكاشفي، با مقدمه و تصحيحات و حواشي و تعليقات: دكتور علي أصغر معينيان جلد دوم شهر يورماه 2536
ص 375
/Рашаҳот айн ал-ҳайот. Мавлоно *Фахр ад-дин Али ибн Хусайн ал-воиз ал-Кошифий*. *Нашрга тайёрлаган- доктор Алий Асгар Муъийнийон*. 2-жилд, *Техрон 2536/1356/1935, с.375*.
- Семенов, А.А. Бухарский трактат о чинах и званиях и об обязанностях носителей их в средневековой бухаре. Востокведение № 5 . -Т.,”ФАН”, 1948. С.-150. (137-153).
- Ўрта аср шарқ алломалари энциклопедияси. Самарқанд, 2016.-Б.353-354.
- Ўзбекистон миллий энциклопедияси. IX-жилд. “Ўзбекистон Миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти. –Т.,2005.-Б.224.
- Лихачек Д.С. Текстология... СПб.: ”Алтейка”,2001, С.34.
- Khasanova Sh .”Kus dili” mevzusunda yazilan yeni bir eser . Turkish Studies International Peridical for the Languages Literature and History of Turkish or Turkic Volum 12 /30 p.Summer 2016. S-511.
- Catalogue Persian Books And Manuscripts in the library of the Asiatic Society of Bengal.compiled by mavlavi mirza ashraf ali calcutta 1895.,p.32.
- Catalogue Des Manuscripts et xylographes orientux de la St.Petersbourg. St. Petersburg 1852.p.199.
- Catalogue Persian Books And Manuscripts In The Library Of The Asiatic Society Of Bengal.Compiled By Mavlavi Mirza Ashraf Ali Calcutta 1895.p.32.
- Lexicon Bibliographicum Et Encyclopaedicum A Mustafa Ben Abdallah Katib Jelebi dicto et nomine Haji Khalfa celebrato compositum Tomus Tertius (III-IV) pp.461-462.
- Lexicon Bibliographicum Et Encyclopaedicum A Mustafa Ben Abdallah Katib Jelebi dicto et nomine Haji Khalfa Celebrato Compositum Tomus Tertius (III-IV) London:Printed For The Oriental Translation Fund Of Great Britain And Ireland.M.DCCC.XLII (1842) .
- Расулов А., Ҳасанов Ҳ. Қадимий қўлёмаларни варақлаганда...-Тошкент:”ФАН”, 1962,-Б.3-4.
- Ҳакимов М. Шарқ манбашунослиги луғати. –Т.:”Davr Press” НМУ 2013.-Б.148.
- Edib Ahmed b. Mahmud Yukneki. Atebetul-hakayik. Hazirlayan: Resid Rahmeti Arat. Turk tarih kurumu basimevi – Ankara 1992. 2. Baski. S.-11.
- Араб ёзувининг туркий тилларида қўлланилишига доир. Исмоилов А. The Review of Central Asian Studies. Vol.1 May 2009 The Institute of Central Asian Studies Kangnam University, Korea.-Б. 67-74.
- Ҳакимов, Муҳаммаджон. Шарқ манбашунослиги луғати. –Т.:”DAVR PRESS” НМУ 2013.-Б.380.
- Ahmed-i Yesevi – Hayati-eserleri-fikrleri-tesirleri. Istanbul -1996. “Seha” Nesriyat ve TIC.A.S. , s.-9.
- Buenler, A. F. Naqshbandiyya in Timurid India: The Central Asian legacy. Journal of Islamic Studies 7:2 (1996) pp.211-212.
- Умурзоков, Баҳриддин. “Рашаҳот айн ал-ҳаёт” асарининг муаллиф дастхати деб тахмин қилинган қўлёмма нусхаси” /Ўзбек филологиясининг долзарб муаммолари. II-китоб (Ўзбек филологияси факультети профессор-ўқитувчилари, илмий тадқиқотчилари ва талабалари Илмий-амалий конференцияси материаллари). Тошкент - 2013. “Мумтоз сўз” нашриёти” . Б.-76-79.;
- Умурзоков,Б. “Рашаҳот айн ал-ҳаёт” асарининг муаллиф дастхати қўлёмма нусхаси ҳақида” /Ёш шарқшуносларнинг академик Убайдулла Каримов номидаги IX-илмий- амалий конференцияси материаллари. Тошкент, 2013. Б. -29-32.
- Фаҳруддин Али Сафий. Рашаҳот айнил-ҳаёт (Обихаёт томчилари). Таржимон: Домла Худойберган ибн Бекмуҳаммад (XIX аср). Т., “Абу Али ибн Сино” номидаги тиббиёт нашриёти. 2004, - 468 б.
- ЎзР ШИ кутубхонаси, “592. 1-том: Catalogue Des Manuscripts Persans De La Bibliotheque Nationale Par E. Blochet Paris Imprimerie Nationale Trnest Leroux, Editeur, Rue Bonaparte, 28 MDCCCCV (1905 p. 269.)
- Catalogue of the library of the india office vol.ii.- part. Persian books by a.j.arberry, litt. D. London printed by order of the secretary of state for India 1937.*
- Эркинов А., Воҳидов Ш., Аминов Ҳ., Хева хони Муҳаммад Раҳимхон соний - Феруз кутубхонаси фехристи. Т.,”Янги аср авлоди” нашр., 2010.
- Семенов А.А. ОПИСАНИЕ персидских . арабских и турецких рукописей Фундаментальной Библиотеки Среднеазиатского Государственного Университета. Т., 1935. С.-43-44.

Tosun, Nejdet. Bahaeddin Nakşbend / Hayatı - Görüşleri – Tarikatı. İnsan yayınları. İstanbul, 2012./
Terjüme-ı Reşahat-ı Aynu l-hayat. Muhammed Ma'ruf Abbasi. İstanbul, 1291 /1874./ Bakıyatı s-
salihat fi ta ribi r- Reşahat. Muhammed ma ruf Abbasi. İstanbul, 1307/ 1889./ Reşahat-ı Aynu l-
hayat ,Suleymanıye ktp, Laleli, nr.1375.
СВР АН УзССР, Т. V, Т., изд. "ФАН" Уз.ССР, 1960, сс.294-298.

GUAM ÇƏRÇİVƏSİNDƏ AZƏRBAYCAN – UKRAYNA MÜNASİBƏTLƏRİ

Hicran XƏLİLOVA*

XÜLASƏ

Bu çalışmada GUAM çərçivəsində Azərbaycan ilə Ukrayna arasında əlaqələrin inkişaf tendensiyası təhlil edilib. Əvvəla, məqalədə GUAM təşkilatının yaranmasının tarixi şərtlərindən danışılır. Qeyd olunur ki, GUAM formatında əməkdaşlıq təşkilat üzvlərinin iqtisadiyyatının inkişafı üçün yeni imkanlar açdı. GUAM çərçivəsində Azərbaycanla Ukrayna arasında əlaqələr dinamik xarakter daşıyırdı. Tərəflər yeni əməkdaşlıq istiqamətləri müəyyənləşdirdi. Məqalədə Sovet İttifaqının parçalanmasından sonra Azərbaycanla Ukrayna arasında əlaqələrin inkişafı nəzərdən keçirilir. Qeyd edək ki, Sovet İttifaqının dağılmasından sonra Azərbaycan və Ukraynanın müxtəlif xarakterli sıx əməkdaşlığının yaradılmasına böyük maraq göstərildi. Azərbaycanla Ukrayna arasındakı münasibətlərin inkişafında Heydər Əliyevin həlledici rolu olmuşdur. Tərəflər arasında GUAM çərçivəsində əməkdaşlıq müxtəlif sahələrdə inkişaf edir.

Açar Sözlər: GUAM, Azərbaycan, Ukrayna, Avropa, beynəlxalq münasibətlər.

THE RELATIONS BETWEEN AZERBAIJAN AND UKRAINE WITHIN THE GUAM FRAMEWORK

ABSTRACT

The tendency of development of the relations between Azerbaijan and Ukraine within the GUAM framework is analyzed in this scientific article. First of all, the article talks about the establishment of historical prerequisites of GUAM. It is emphasized that cooperation within the GUAM framework opened new opportunities for development of economy to members of the organization. The relations between Azerbaijan and Ukraine within GUAM framework played dynamic role. The parties defined new directions of cooperation. In article the development of the relations between Azerbaijan and Ukraine is considered after collapse of the Soviet Union. It can also be emphasized that after collapse of the USSR Azerbaijan and Ukraine showed great interest in establishment of close cooperation in different aspects. Heydar Aliyev played crucial role in development of the relations

Key Words: GUAM, Azerbaijan, Ukraine, Europe, international relations.

GİRİŞ

Sovet İttifaqının süqutundan sonra ittifaq ölkələrinin əksəriyyəti ağır siyasi və iqtisadi böhrandan çıxmağın yeganə yolunu qərb strukturlarına inteqrasiyada görürdülər. Təbii ki, Qərb də öz növbəsində keçmiş sovet respublikalarının Rusiyanın təsir orbitindən birdəfəlik uzaqlaşdırılmasında maraqlı idi. Bu baxımdan, həmin respublikaların siyasi və iqtisadi inteqrasiyasının təmin olunmasının müxtəlif mexanizmləri və formatları nəzərdən keçirilirdi. GUAM-ın yaradılması həm iştirakçı postsovet ölkələrinin, həm də Qərbin maraqlarına cavab verirdi. SSRİ-nin süqutundan

* Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyasının Siyasi Araşdırmalar İnstitutunun doktorantı, E-mail: hejranxelilova@yahoo.com

sonra Rusiyanın təşəbbüsü və birbaşa təşkilatçılığı ilə yaranan MDB demək olar ki, üzv ölkələrin böyük əksəriyyətinin siyasi və iqtisadi gözləntilərinə cavab vermirdi. Nəzərə çarpan əsas məqam ondan ibarət idi ki, MDB formatında üzv ölkələrin maraqlarının uzlaşdırılması mümkünsüz görünürdü. Təbii ki, ümumi maraqların mövcudluğu fonunda fəaliyyət göstərməyən təşkilatın perspektivlərini ümidverici hesab etmək qeyri-mümkün idi. Öz müstəqilliklərinə iqtisadiyyatları dağılmış halda qovuşan postsovet respublikaları iqtisadi böhrandan çıxmaq prioritet kimi müəyyənləşdirilmişdir.

GUAM-IN YARADILMASI VƏ TƏŞKİLAT ÇƏRÇİVƏSİ

MDB-nin təsis olunduğu vaxtdan hər ötən il daha aydın hiss olunurdu ki, onun çərçivəsində postsovet ölkələrinin iqtisadi və siyasi inkişafını şərtləndirəcək qarşılıqlı faydalı əməkdaşlıq etmək real deyil. Bu səbəbdən ümumi maraqların təmin olunması istiqamətində daha səmərəli fəaliyyət göstərməyə imkan verəcək yeni qurumun yaradılması getdikcə daha çox aktualıq kəsb edirdi. Bu zərurətdən çıxış edərək və Qərbin yaxından dəstəyinə söykənərək Azərbaycan, Gürcüstan, Moldova və Ukrayna 1997-ci il, oktyabr ayının 10-da Avropa Şurasının Strasburqdakı Sammitində GUAM-ın yaradılması haqqında razılığa gəldilər. Belə ki, Azərbaycan prezidenti H.Əliyev, Gürcüstan prezidenti E. Şevardnadze, Ukrayna prezidenti L.Kuçma, və Moldova prezidenti P.Luçinski arasında Sammit çərçivəsində bağ tutmuş görüşün nəticəsi olaraq Birgə Kommunique imzalamışdır (Şahmuradov, 2011: 100).

GUAM-ın yaradılmasının əsas məqsədi üzv ölkələrdə demokratik və iqtisadi inkişafın təmin olunmasından ibarət idi. Təbii ki, təşkilatın yaradılmasının məqsədlərinin yalnız bundan ibarət olduğunu düşünmək düzgün deyildir. GUAM-ın yaradılması haqqında imzalanmış sənəddə təşkilatın yaradılmasının bir sıra mühüm məqsədləri aydın şəkildə sadalanır. Belə ki, sənəddə GUAM-ın yaradılmasının əsas məqsədləri kimi AvroasiyaTransqafqaz nəqliyyat dəhlizinin yaradılması, üzv ölkələr arasında onların ümumi maraqlarına cavab verəcək səviyyədə qarşılıqlıfaydalı əməkdaşlığın təmin olunması, etibarlı təhlükəsizlik mühitinin yaradılması, üzv ölkələr arasında bütün istiqamətlərdə əlaqələrin sıxlaşdırılması qeyd edilmişdir. Üzv ölkələrin maraqlarına cavab verən başlıca məqam ondan ibarət idi ki, təşkilat çərçivəsində ərazi bütövlüyü, münaqişələrin dinc yollarla tənzimlənməsi, separatizm və beynəlxalq

terrorizmə qarşı birgə mübarizənin aparılması və s. prinsipial məsələlərdə vahid yanaşma mövcud idi. Bütün bunlar GUAM çərçivəsində əməkdaşlığı üzv ölkələr üçün kifayət qədər cəlbedici etmişdir. Yandığını vaxtdan üzv ölkələrin iqtisadi inkişaflarının etibarlı təmin olunması baxımından kifayət qədər perspektivli görünən GUAM-ın 1999-cu Özbəkistanın da üzv olması ilə sıraları genişlənmişdir. Bununla əlaqədar olaraq 1999-cu ilin aprelindən etibarən GUÖAM adlandırılmışdır. 2005-ci ildə Özbəkistan təşkilatın nəzərdə tutulan bir sıra fəaliyyət istiqamətləri ilə razı olmadığını əsas gətirərək onun sıralarını tərk etmişdir və bundan sonra təşkilat yenidən GUAM adlanmışdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, GUAM-ın təşkilatlanması prosesi 2006-cı ilə qədər davam etmişdir. Belə ki, 2006-cı ilin may ayının 22-23-də Ukraynanın paytaxtı Kiyevdə baş tutmuş sammitdə GUAM Demokratiya və İqtisadi İnkişaf naminə Təşkilat olaraq təsis edilmişdir. Məhz Kiyev sammitində GUAM-ın nizamnaməsi də qəbul olunmuşdur. Təsdiq olunmuş yeni Nizamnamədə GUAM-ın məqsədləri dəqiqliklə müəyyənləşdirilmişdir. Belə ki, Nizamnamədə təşkilatın əsas məqsədlərinin aşağıdakılar olduğu qeyd edilir:

- demokratik dəyərlərin təsdiq edilməsi, hüququn aliliyinin və insan haqlarına hörmətin təmin olunması;
- davamlı inkişafın təmin edilməsi;
- beynəlxalq və regional təhlükəsizliyin və stabilliyin möhkəmləndirilməsi;
- ümumi təhlükəsizlik məkanının yaradılması üçün Avropa inteqrasiyasının dərinləşdirilməsi, həmçinin iqtisadi və humanitar əməkdaşlığın genişləndirilməsi;
- sosial-iqtisadi, nəqliyyat, enerji, elmi-texniki və humanitar potensialının inkişaf etdirilməsi;
- qarşılıqlı maraq kəsb edən sahələrdə qarşılıqlı siyasi əlaqələrin və praktiki əməkdaşlığın genişləndirilməsi (GUAM, 2016).

Göründüyü kimi, təşkilatın qarşısında qoyulmuş əsas məqsədlər üzv ölkələrin siyasi, iqtisadi, sosial və mədəni maraqlarına tam cavab verir. Bu baxımdan, təşkilat çərçivəsində əməkdaşlığın qurulması və inkişaf etdirilməsi istiqamətində üzv ölkələrciddi fəallıq nümayiş etdirmişlər. Bundan başqa, məqsədlərindən göründüyü kimi, təşkilatın fəaliyyətinin prioritetlərini iqtisadiyyat və nəqliyyat-kommunikasiya

sahələrində mühüm layihələrin həyata keçirilməsi təşkil edirlər. Lakin GUAM-ın fəaliyyət sərhədləri yalnız bunlarla məhdudlaşmır və onun siyasi və hərbi xarakterli prioritetlərə də malik olduğu müşahidə olunur. Bu, baxımdan, bəzən, GUAM Rusiyaya qarşı, konkret olaraq isə, MDB-yə qarşı yaradılmış bir təşkilat kimi nəzərdən keçirilir. Avropa İttifaqının müəyyən davranış tərzini də belə fikirlərin oturuşmasına əsas yaradır. Belə ki, Aİ təşkilatı çərçivəsində fəaliyyətin əsasən Rusiyadan kənar qurulması maraqlarını tam gizlətmir. Bundan başqa, GUAM formatında iştirakçı ölkələrin Avropa strukturlarına daha səmərəli inteqrasiyasına nail olunacağı güman edilir. Keçmiş sovet ölkələrinin Avropaya intensiv inteqrasiyası digər vacib məqamlarla yanaşı, həm də onları Rusiyanın təsirindən çıxarılmasının effektiv vasitəsi kimi nəzərdən keçirilir. Bütün bunlar və bir sıra başqa məqamlar GUAM-ın anti-Rusiya və ya anti-MDB təşkilatı kimi nəzərdən keçirilməsinə müəyyən əsaslar yaradır. Əslində isə, iştirakçı ölkələr üçün təşkilatın yaradılması motivləri başlıca olaraq səmərəli və davamlı iqtisadi inkişafı təmin etməklə bağlı idi. Çünki, postsovet ölkələri aydın dərk etdirdilər ki, MDB formatında fəaliyyət onların iqtisadi inkişaf məqsədlərinin reallaşdırılmasını təmin etmək iqtidarında deyil. Bu baxımdan, üzv ölkələrin həm iqtisadi inkişafı, həm də Avropaya inteqrasiyası üçün GUAM kimi regional bir təşkilatın yaradılması vacib əhəmiyyət kəsb edirdi.

AZƏRBAYCAN – UKRAYNA MÜNASİBƏTLƏRİ

Təşkilat çərçivəsində ayrı-ayrı üzv ölkələr arasında müxtəlif istiqamətlərdə sıx əməkdaşlığın əsası qoyulmuşdur. Həmçinin, GUAM çərçivəsində Azərbaycan-Ukrayna əlaqələrinin qurulması və inkişaf etdirilməsi xüsusi dinamikliyi ilə seçilir. Ümumiyyətlə, GUAM çərçivəsində Azərbaycan-Ukrayna münasibətlərinə toxunmamışdan öncə qeyd edək ki, Ukrayna Azərbaycanın ən yaxından əməkdaşlıq etdiyi postsovet respublikalarındandır. Tərəflər arasında münasibətlərin inkişaf tendensiyası onu strateji kimi səciyyələndirməyə imkan verir. Qeyd edək ki, Azərbaycanla Ukrayna arasında diplomatik münasibətlər 1992-ci il yanvar ayının 31-də qurulmuşdur. Həmin dövrdə tərəflər arasında siyasi və iqtisadi əlaqələrin inkişaf etdirilməsi olduqca vacib idi. Çünki, digər postsovet ölkələri kimi Azərbaycan və Ukrayna da dağılmış iqtisadiyyatlarını bərpa etməyin müxtəlif yollarını axtarırdılar. Azərbaycanla Ukrayna arasında əməkdaşlığın qurulması və inkişaf etdirilməsi bu istiqamətdə təsirli vasitələrdən biri kimi nəzərdən keçirilirdi. Bu baxımdan, əlaqələrin inkişaf etdirilməsi həm

Azərbaycanın, həm də Ukraynanın strateji maraqlarına cavab verir. Müvafiq olaraq hələ müstəqilliklərinin ilk illərində beynəlxalq müstəvidə Azərbaycan və Ukrayna yaxın tərəfdaş ölkələr kimi qəbul olunurdular. Bunu şərtləndirən vacib məqam ondan ibarət olmuşdur ki, Azərbaycan və Ukrayna xalqları arasında tarixən səmimi və mehriban dostluq münasibətləri mövcud olmuşdur. Sovet İttifaqının süqutunun ilk illərindəki çətin dövrlərdə Azərbaycan və Ukrayna qarşılıqlı şəkildə biri-birilərinə yaxından dəstək olmuşlar. Xüsusi olaraq vurğulamaq lazımdır ki, bu ənənənin əsası ümummilli lider Heydər Əliyev tərəfindən qoyulmuşdur. 2013-cü ilin noyabrında Azərbaycanda rəsmi səfərdə olan zaman V. Yanukoviç bunu xüsusi vurğulayaraq demişdir: “Biz münasibətlərimizin müxtəlif dövrlərini, ölkələrimizin yaşadığı çətin vaxtları xatırlayırıq. Dostlar həmişə çətin anlarda tanınır. Biz Ukraynanın çox mürəkkəb vəziyyətdə olduğunu yaxşı xatırlayırıq və o zaman Heydər Əliyev Ukraynaya təmənnəsiz yardım göstərilməsi qərarını qəbul etdi. Müstəsna şərait yaradıldı və neft verildi. Faktiki olaraq Siz o zaman energetikamızı, kənd təsərrüfatımızı xilas etdiniz. Bu, əlbəttə ki, unudulmur” (Kəngərli, 2013).

İki ölkə arasında diplomatik əlaqələrin 1992-ci ildə qurulmasına baxmayaraq, rəsmi nümayəndəliklər nisbətən gec açılmışdır. Belə ki, 1996-cı ilin may ayının 5-də Ukraynanın Azərbaycanda, 1997-ci ilin mart ayının 17-də isə Azərbaycanın Ukraynada səfirlikləri fəaliyyətə başlamışdır (BizimYol, 2016). Səfirliklərin fəaliyyətə başlamasından sonra Azərbaycan-Ukrayna münasibətlərində yeni bir dövr başlamışdır. Belə ki, bundan sonra siyasi, iqtisadi, mədəni müstəvilərdə qarşılıqlı əməkdaşlıq intensiv inkişaf etdirilməyə başladı. Qeyd edək ki, Azərbaycan-Ukrayna münasibətlərinin inkişafının başlanğıc mərhələsində Ukrayna Respublikasının Prezidenti L. Kuçmanın Azərbaycan Respublikasına rəsmi səfəri təsirli rol oynamışdır. Bu səfər tərəflər arasında münasibətlərin və əməkdaşlığın inkişafı üçün mühüm stimül yaratmışdır və əlaqələrinin inkişaf istiqamətlərini müəyyənləşdirmişdir. Ukrayna Prezidenti L. Kuçmanın rəsmi səfərinə cavab olaraq 1997-ci ilin mart ayının 24-25-də Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyev Ukraynaya rəsmi səfərə getmişdir. Heydər Əliyevin bu səfəri həm Azərbaycan-Ukrayna münasibətlərinin inkişafı baxımından, həm də Azərbaycanın bir sıra vacib maraqları baxımından əhəmiyyətli idi. Belə ki, səfər zamanı Azərbaycan-Ukrayna münasibətlərinin və əməkdaşlığının inkişaf istiqamətləri ətrafında geniş müzakirələr aparılmışdır. Bundan

başqa, səfər çərçivəsində prezidentlərin görüşü zamanı Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin tənzimlənməsi məsələsi də müzakirə obyektinə olmuşdur. Bu istiqamətdə müzakirə zamanı Ukrayna Prezidenti L. Kuçma Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü dəstəklədiyini bildirmişdir. Beləliklə, bununla da Azərbaycan-Ukrayna münasibətlərinin yaxşı perspektivlərinin olması qətiləşmişdir. Azərbaycan-Ukrayna münasibətlərinin inkişaf etdirilməsi Heydər Əliyevin xüsusi diqqəti mərkəzində olmuşdur. Həqiqətən də, təkcə 1994-1997-ci illərdə Azərbaycanla Ukrayna arasında 30-dək müxtəlif sənədlər imzalanmışdır (BizimYol, 2016).

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev də Azərbaycan-Ukrayna münasibətlərinin inkişaf etdirilməsinə, əməkdaşlığın yeni istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsinə xüsusi diqqət vermişdir. GUAM çərçivəsində Azərbaycan-Ukraynamünasibətlərinin inkişaf etdirilməsinin yeni imkanları meydana çıxmışdır. GUAM Azərbaycanla Ukrayna arasında iqtisadi inteqrasiyanın dərinləşdirilməsi üçün ən münasib format kimi nəzərdən keçirilirdi. Artıq qeyd etdiyimiz kimi, GUAM ölkələri arasında əməkdaşlığın inkişaf etdirilməsi prioritet kimi müəyyənləşdirilmişdir. Xüsusilə də enerji sahəsində əməkdaşlıq iqtisadi təmasların özəyini təşkil edir. Bildiyimiz kimi, GUAM çərçivəsində həyata keçirilən enerji layihələrinin həlledici subyekti rolunda Azərbaycan Respublikası çıxış edir. Müvafiq olaraq GUAM çərçivəsində Azərbaycan-Ukrayna əməkdaşlığının əsas istiqamətini məhz enerji sahəsi təşkil edir. Belə ki, təkcə 2011-ci ilin ilk yarım ilində Azərbaycandan Ukraynaya onun tələbatının təxminən olaraq 25%-ni təşkil edən 1,5 milyon ton neft idxal olunmuşdur. Bu, Ukraynanın enerji təhlükəsizliyinin təmin olunmasında böyük hadisə idi. Bundan sonra da enerji sahəsində Azərbaycan-Ukrayna əməkdaşlığı artan tempə inkişaf etmişdir. Bunu sübut edən vacib məqamlardan biri odur ki, hazırda Ukraynada Azərbaycan Dövlət Neft Şirkətinə məxsus yanacaq doldurma məntəqələri uğurla fəaliyyət göstərməkdədir. Ümumiyyətlə, GUAM çərçivəsində enerji sahəsində əməkdaşlıq bütün iştirakçı ölkələrin strateji maraqlarına cavab verir. Enerji sahəsində əməkdaşlığın əhəmiyyətini yüksək qiymətləndirərək GUAM-ın baş katibi V. Çeçelaşvilinin demişdir: “Azərbaycan yeni bazara çıxış əldə etdi, Gürcüstan özünün tranzit imkanlarını reallaşdırdı, Ukrayna isə xammal mənbələrinin diversifikasiyasını əldə etdi” (GUAM, 2018c). V. Çeçelaşvili əlavə olaraq qeyd etmişdir ki, 1,5 milyon ton həcmində yanacağın təhlükəsiz şəkildə

Azərbaycandan Ukraynaya çatdırılması GUAM çərçivəsindəki nəqliyyat dəhlizinin böyük potensialından xəbər verir.

GUAM çərçivəsində Azərbaycan-Ukrayna əməkdaşlığı təbii ki, təkcə enerji sahəsini əhatə etmir. Ümumiyyətlə, Azərbaycanla Ukrayna arasında əməkdaşlıq çoxistiqamətlidir. GUAM çərçivəsində münasibətlərin inkişaf etdirilməsi isə tərəflər arasında əməkdaşlığın yeni perspektivli sahələrinin meydana gəlməsini şərtləndirmişdir. Belə ki, GUAM formatında əməkdaşlığın xüsusi diqqət yetirilən sahələrindən biri də azad ticarət zonalarının yaradılmasından ibarətdir. Bu istiqamətdə fəaliyyətin genişləndirilməsinin üzv ölkələr üçün əhəmiyyətini sübut edən əsas məqam ondan ibarətdir ki, 2002-ci ilin iyul ayının 20-də təşkilata üzv olan dövlətlər azad ticarət zonalarının yaradılması ilə bağlı razılaşma imzalamışlar (GUAM, 2018b). Müvafiq olaraq bu sahədə əməkdaşlıq Azərbaycan-Ukrayna münasibətlərinin mühüm istiqamətinə çevrilmişdir. Razılaşmanın əldə olunmasından sonra üzv ölkələr, həmçinin, Azərbaycanla-Ukrayna arasında ticarət əlaqələrinin inkişafında nəzərəcarpacaq dinamiklik meydana gəlmişdir. Belə ki, tərəflər arasında ticarət dövriyyəsinin həcmi ilbəil əhəmiyyətli dərəcədə artmışdır. Belə ki, 2006-cı ildə tərəflər arasında ticarət dövriyyəsinin həcmi 355 milyon dollar olduğu halda 2010-ci ildə 1,3 milyard dollar təşkil etmişdir (Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi, 2018). Sonrakı illərdə Azərbaycanla Ukrayna arasında ticarət dövriyyəsinin həcmində müəyyən azalmalar müşahidə olunmuşdur ki, bunu da Ukrayna tərəfin müəyyən texniki səbəblərlə izah etmişdir. Buna baxmayaraq, tərəflər ticari-iqtisadi əlaqələrin inkişaf etdirilməsi imkanlarını hər zaman nəzərdə saxlayırlar və onun genişləndirilməsi istiqamətində müvafiq addımlar atırlar.

Qeyd edək ki, 2002-ci ilin iyul ayında baş tutmuş Yalta Sammiti zamanı GUAM-a üzv ölkələr arasında digər mühüm bir razılaşma da imzalanmışdır. Bu razılaşmanın şərtlərinə görə təşkilata üzv ölkələr terrorizmə, mütəşəkil cinayətkarlığa və digər neqativ hallara qarşı birgə mübarizə aparmağı öz öhtələrinə götürmüşlər (GUAM, 2018a). Qeyd edək ki, bu, olduqca vacib razılaşma idi və GUAM çərçivəsində beynəlxalq terrorizmə qarşı mübarizə aparılması, beynəlxalq sülhün və təhlükəsizliyin təmin olunması istiqamətində yeni imkanlar açırdı. Razılaşmanın imzalanmasından sonra təşkilata üzv ölkələr arasında əməkdaşlığın yeni, daha vacib bir sahəsi də meydana gəlmiş oldu. Belə ki, bu saziş hər şeydən öncə üzv ölkələr arasında hərbi-

texniki əməkdaşlığın qurulması və inkişaf etdirilməsi zərurətini ortaya qoyurdu. Müvafiq olaraq Azərbaycanla Ukrayna arasında hərbi-texniki əməkdaşlığın təmin olunması və genişləndirilməsi istiqamətində ciddi addımlar atılmışdır. Bildiyimiz kimi, hərbi-texniki sahədə əməkdaşlıq üçün Ukraynanın geniş potensialı mövcuddur və Azərbaycan bu istiqamətdə əməkdaşlığın inkişaf etdirilməsində maraqlıdır. Belə ki, hərbi kadrların hazırlanması, hərbi sənayenin inkişaf etdirilməsi və digər hərbi xarakterli istiqamətlərdə Ukrayna təcrübəsindən faydalanmaq Azərbaycan üçün əhəmiyyətlidir. Azərbaycanda hərbi sənaye sahəsinin fəal inkişaf etdirilməsi hərbi-texniki sahədə əməkdaşlıq üçün ölkəmizin real potensialının yaranmasını şərtləndirmişdir. GUAM çərçivəsində hərbi-texniki əməkdaşlığın inkişaf etdirilməsi həll olunmamış münaqişələrə malik olan üzv ölkələr üçün olduqca vacibdir. Bu, baxımdan, Azərbaycan GUAM çərçivəsində Ukrayna ilə hərbi-texniki əməkdaşlığın inkişaf etdirilməsinə xüsusi önəm verir. Ukrayna tərəfi də öz növbəsində Azərbaycanın hərbi-texniki sahədə əməkdaşlıq imkanlarını yüksək qiymətləndirir. Ümumiyyətlə müşahidələr göstərir ki, GUAM çərçivəsində hərbi-texniki sahədə əməkdaşlığın inkişaf etdirilməsi üzv ölkələr arasındakı enerji, nəqliyyat-kommunikasiya dəhlizlərinin etibarlı mühafizəsinə imkan yaradır (Гусейнов, 2002: 351). GUAM çərçivəsində Ukrayna ilə Azərbaycan arasında hərbi-texniki sahədə əməkdaşlıq həmçinin, dövlət sərhədlərinin etibarlı qorunması, hərbi təhsil müəssisələrinin işinin təkmilləşdirilməsi və s. istiqamətlərdə təcrübə mübadiləsi baxımından da olduqca əhəmiyyətlidir.

NƏTİCƏ

GUAM dövlətləri ərazilərində mövcud olan münaqişələrin həlli məqsədilə bir sıra tədbirlər görməkdədirlər. Belə ki, BMT və BMT sistemi təşkilatlarında birgə mövqedən çıxış edərək məqsədyönlü şəkildə iş aparmaq üçün GUAM dövlətləri arasında razılaşma əldə olunmuş, GUAM dövlətlərinin beynəlxalq təşkilatlar nəzdindəki Daimi Nümayəndəliklərinin fəaliyyət planları qəbul olunmuşdur. Bu istiqamətdə aparılan işlərin nəticəsi kimi “GUAM ərazisində uzanmış münaqişələr və onların beynəlxalq sülhə, təhlükəsizlik və inkişafa təsiri” adlanan 42 bənd BMT 61-ci sessiyasının gündəliyinə daxil edilmişdir. 5 dekabr 2007-ci il tarixində bu bənd altında eyni adlı qətnamə layihəsi baxılması üçün BMT Baş Assambleyasında rəsmi yayılmışdır. Hal-hazırda GUAM dövlətləri arasında qətnamənin qəbul olunmasına dair məsləhətləşmələr aparılır (Azərbaycan Respublikası Xarici İşlər Nazirliyi, 2018).

GUAM-a üzv ölkələr öz maraqlarının təmin olunması istiqamətində vahid mövqedən çıxış etməyi prinsiplial sayırlar. Məsələn, 2008-ci ilin mart ayının 14-də “Azərbaycanın işğal altında olan ərazilərində vəziyyətə dair” BMT qətnaməsinə bütün üzv ölkələr səs vermişlər. Qeyd etmək lazımdır ki, “dondurulmuş münaqişələr” məsələsini GUAM beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlığın prioritet istiqaməti kimi müəyyənləşdirmişdir. Göründüyü kimi, GUAM, ona üzv olan dövlətlər tərəfindən özlərinin xarici siyasi məqsədlərinə çatmaq üçün bir tribuna kimi istifadə edilir. Məsələn, Azərbaycan Gürcüstanı yuxarıda qeyd etdiyimiz qətnaməyə səs verməyə razı salmışdır. Bu isə o deməkdir ki, Gürcüstan və Azərbaycan GUAM çərçivəsində daha səmərəli qarşılıqlı fəaliyyət göstərirlər.

Qeyd edək ki, bir çox məqamlarla bağlı GUAM-ın fəaliyyəti tam qənaətbəxş hesab olunmur. Belə ki, hesab olunur ki, GUAM qarşısına qoyduğu məqsədlərinə çatması istiqamətində çox da təsirli fəaliyyət göstərə bilmir. Buna baxmayaraq, Azərbaycan GUAM çərçivəsində əlaqələrin inkişaf etdirilməsində maraqlıdır və özünün strateji maraqlarının reallaşdırılmasında GUAM formatında əməkdaşlığın bütün imkanlarından kifayət qədər səmərəli istifadə edir. GUAM-Azərbaycan münasibətlərinin hazırkı vəziyyəti, Azərbaycan tərəfinin konstruktiv mövqeyi sahəsində perspektivli görünür. (Xelilova, 2015).

Beləliklə, təhlillərimiz göstərir ki, GUAM-ın yaradılmasının başlıca məqsədi üzv ölkələrdə demokratikləşməni, iqtisadi inkişafı səmərəli təmin etməklə, yanaşı, həmçinin, onların Avropa interqasiyasını dərinləşdirməkdən ibarət idi. GUAM çərçivəsində üzv ölkələr siyasi, iqtisadi, sosial və hərbi sahələrdə səmərəli əməkdaşlıq üçün yeni imkanlar əldə etmişlər. Azərbaycan-Ukrayna münasibətləri GUAM çərçivəsində yeni mərhələyə qədəm qoymuşdur. GUAM çərçivəsində Azərbaycan-Ukrayna əməkdaşlığı ən istiqamətləri əhatə edir. Bu istiqamətlər içərisində enerji, nəqliyyat-kommunikasiya və hərbi sahələrdə əməkdaşlıq xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

ƏDƏBİYYAT

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ DÖVLƏT STATİSTİKA KOMİTƏSİ (2018).
Xarici iqtisadi fəaliyyət-Ölkələr üzrə ticarət dövriyyəsi, müraciət
http://www.azstat.org/statinfo/consumermarket/az/xar_t.shtml,
tarixi:20.04.2018.

- AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI XARİCİ İŞLƏR NAZİRLİYİ (2018). Demokratiya və İqtisadi İnkişaf Naminə Təşkilat – GUAM, <http://www.mfa.gov.az/content/557>, müraciət tarixi:22.04.2018.
- BİZİM YOL(2016). “Azərbaycan-Ukrayna münasibətlərində yeni dönəm başlaya bilər”, <http://www.bizimyol.info/news/70322.html>, müraciət tarixi:18.01.2016.
- XELİLOVA, H. (2015) . GUAM-Azərbaycan münasibətləri, <http://az.strategiya.az>, müraciət tarixi:10.01.2016.
- GUAM (2016). Организация за демократию и экономическое развитие – ГУАМ, <http://guam-organization.org/node/240>, müraciət tarixi:18.01.2016.
- GUAM (2018a). Протокол о сотрудничестве оперативных органов пограничных ведомств государств-участников ГУАМ, <http://guam-organization.org/node/814>, müraciət tarixi:12.03.2018.
- GUAM (2018b). Соглашение о создании зоны свободной торговли между государствами-участникамиГУУАМ (вступило в силу 10 декабря 2003 года), <http://guam-organization.org/node/809>, müraciət tarixi:12.03.2018.
- GUAM (2018c). Чечелашвили В.: “Благодаря ЗСТ ГУАМ Украина компенсировала 11% дефицита своего внешнеторгового баланса”, <http://guam-organization.org/node/1041>, müraciət tarixi:12.03.2018.
- KƏNGƏRLİ, Rauf (2013). “Azərbaycan – Ukrayna münasibətləri müasir dövrün çağırışları çərçivəsində dinamik inkişaf edir”, Xalq Qəzəti, <http://www.xalqqazeti.com/az/news/analytics/39780>, müraciət tarixi:15.01.2018.
- ŞAHMURADOV, A. Ş. (2011). “GUAM çərçivəsində Azərbaycan-Ukrayna əlaqələri”, *Bakı universitetinin xəbərləri (Humanitar elmlər seriyası)*, No 4, Bakı, s.100-107
- ГУСЕЙНОВ, В. (2002). Каспийская нефть, Экономика и геополитика, Москва: Олма-Пресс.